

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	35	
'Aho	Monite, 5 'Okatopa 2020	

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

**FALE ALEA 'O
TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 35/2020
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O
TONGA**

*'Aho: Monite 5 'o 'Okatopa, 2020
Taimi: 10.00 am*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	<p>Ngaahi Lipooti Fakata'u:</p> <p>4.1 'Ofisi 'o e Palemia – Ta'u 2016, 2017, 2017/2018 4.2 Komisoni Ngāue Fakapule'anga – Ta'u 2018/2019 4.3 Potungae MEIDECC – Ta'u 2018/2019 4.4 Potungāue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau'aki, 'Ififo'ou mo e Ngāue 'a e Kakai – Ta'u 2016/2017 & 2017/2018 4.5 Potungae Fakamaau'anga – Ta'u 2018 4.6 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale – Ta'u 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015 & 2016 4.7 Komisoni Fili – Ta'u 2019 & Pepa Fakamatala Tanaki 4.8 Potungae Toutai – Ta'u 2018/2019 & 2017/2018 4.9 Potungae Ngoue – Ta'u 2015/2016, 2016/2017, 2017/2018 4.10 'Omipatimeni – Ta'u 2017/2018 & 2018/2019</p> <p>Ngaahi Lipooti 'a e 'Atita Seniale:</p> <p>4.11 Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2018/2019 4.12 Lipooti 'Atita'i: 'Atita'i 'o e Ola – Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa Tauhi</p>

	<p>Tu'uma'u 'a e Pule'anga, Sune 2019</p> <p>4.13 Lipooti 'Atita'i: 'Atita'i 'o e Ola – Tokanga'i 'o e Fakatau Faka- Pule'anga, Sune 2020</p> <p>4.14 'Atita 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2018–2019, Sune 2020</p>
--	---

Fika 05	:	<p>KŌMITI KAKATO:</p> <p>Ngaahi Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea</p> <p>5.1 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 8 5.2 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha‘apai 12 5.3 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha‘apai 13 5.4 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava‘u 14 5.5 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava‘u 15 5.6 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava‘u 16 5.7 Lipooti ‘A’ahi 2019 – Vāhenga Niua 17</p>
		<p>5.8 Lao Fakaangaanga Fika 12/2020 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2020</p>
		<p>Ngaahi Lipooti Fakata’u</p> <p>5.9 Potungāue MEIDECC 2017/2018 <i>(tukuhifo ki he Komiti Kakato he ‘aho 09.09.2019)</i></p> <p>5.10 Komisoni Kau Ngāue Fakapule‘anga 2017/2018 <i>(tukuhifo Komiti Kakato he ‘aho 09.09.2019)</i></p>
		<p>Ngāue kuo lava ‘o fakatatali ke lipooti ki Fale Alea</p> <p>5.11 Lipooti ‘A’ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 1 5.12 Lipooti ‘A’ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 2 5.13 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 3 5.14 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 4 5.16 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 5 5.17 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 6 5.18 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 9 5.19 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 10 5.20 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga ‘Eua 11 5.21 Lipooti Fakata’u ‘a e Polisi Tonga – Ta’u 2016/2017 & 2017/2018 <i>(Tali K/Kakato 11/09/2019, te ‘eki lipooti ki Fale Alea)</i></p>
Fika 06	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale	9
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea.....	10
Lipooti nounou ki he ngaahi ngāue kuo lava mei he Pule’anga.....	10
Lava ngāue ki he halapule’anga	10
Teu fakahū mai Pule’anga Lao Fakaangaanga ke fakafepaki’i hia lau’i kovi he ‘initaneti	11
Teu fakahū mai ki Fale Alea mo e Lao Fakaangaanga mahu’inga ki he Faito’o konatapu & Sipoti	12
Teu foaki kī fale 27 fo’ou he uike ni polokalama langa afā ePule’anga.....	12
Vave ngāue langa afā ko e liliu lahi fakahoko Pule’anga ki he founga ngāue langa fale	13
Tali Kapineti hoko atu ngāue ke fokotu’u ‘univesiti fakafonua ‘a Tonga.....	13
Fakamālō’ia ma’olunga e tā sipinga lelei hotau Tu’i ke hā’elea ‘a’ahi ngoue kau Nōpele	14
Ongoongo ki he ‘a’ahi he konga polokalama tokoni fakahaofi mo’ui Pule’anga ‘i Niuafou’ou	14
Kole ki he Pule’anga ke lipooti mai ngāue ki he Hala Holopeka	16
Kole ki ha tohi fehu’i mei he Fakafofonga Hā’apai 12 fekau’aki mo e Hala Holopeka	16
Fakamālō’ia tokoni fakafalemahaki/fakahaofi mo’ui kī Niuafou’ou	17
Poupou ki he Lao ke fakafepaki’i faihia he ‘initaneti	17
Fakatangitangi ki he Palēmia ke manatua e Hala Holopeka	18
Tokanga ki he Hala One <i>Way</i> ‘i Niuafou’ou.....	18
Vikia polokalama ‘a’ahi ngoue ko e maa’imoa ‘uli’i Tama Tu’i.....	20
Fokotu’u ke tali ngaahi lipooti fakata’u pea fakatokanga’i.....	21
Poupou ke tali ngaahi lipooti fakata’u kae hoko atu kī he ngāue ‘a e Fale.....	21
Poupou tali ngaahi lipooti kae alea’i pe Lipooti ‘Atita ki Sune ’20 ke fai ngāue ki ai	22
Pālōti’i ‘o tali kotoa ‘u lipooti fakata’u tukukehe ‘a e 4.13 & 4.14	22
Lipooti ‘Atita ‘o e Ola Tokanga’i Fakatau Fakapule’angá Sune 2020	23
Lipooti makehe ki he Ngaahi Ngāue Fakapa’anga & Fai pau	23
Kole tuku ki he Kōmiti Pa’anga ke ngāue ki he ongo lipooti ‘atita & toki fakahū mai ki Fale Alea	24
Pālōti’i ‘o tali tukuhifo ongo lipooti ‘atita ki he Kōmiti Pa’anga	24

Me'a e Sea	24
Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2019 & 2020 'a Ha'apai 12	25
Ngaahi fiema'u Felemea he 2019	29
Fiema'u Felemea he 2019.....	30
Fiema'u 'Uiha he 2019	30
Fokotu'u 'oua 'alu hangatonu silini tokoni vāhenga kī he Fakafofonga kae 'ave ki Fale Pa'anga	31
Fiema'u Holopeka he 2019.....	31
Fiema'u Pangai ki he 2019	32
Fiema'u Ha'ato'u he 2019.....	32
Fiema'u Lofanga mei he 2019.....	33
Fiema'u mei Hihifo he 2019.....	33
Kole mei 'Api Pilisone Fale'one & kole he tafa'aki he ako.....	34
Fiema'u mei he Potungāue Taulanga & Potungāue <i>MEIDECC</i>	34
Lipooti fakahisitōlia fakahoko Hā'apai 12 he 2020	35
Ngaahi fiema'u vivili he 'a'ahi Ha'apai 12	35
Ngaahi fiema'u 'a Pangai	36
Ngaahi fiema'u mei 'Uiha	37
Ngaahi fiema'u 'a Felemea.....	38
Fiema'u 'a Holopeka	40
Fiema'u 'a Ha'ato'u.....	42
Fokotu'u ke hiki tautea maumau'i e Lao Faito'o Konatapu.....	42
Kole ko e 'a'ahi Fale Alea ke 'alu ange ha taha mei he Kapineti	43
Kole ke vakai'i Pule'anga hā folau fakakuata atu ha toketa ki he sivi/kiliniki kau toulekeleka	44
Tokanga ke solova palopalema he Hala Lofanga.....	45
Fiema'u fakamahino mei he Pule'anga fekau'aki mo e Hala Holopeka he 'oku 'ikai ha'ane kaunga ki ha me'a fakakelekele.....	45
Fehu'ia vakapuna na'e kī'i palopalema 'ene tō 'i Vava'u.....	46
Poupou lahi Pule'anga ki ha faingamālie kau 'api e kakai nofo ai kau folau 'eve'eva	46
Kole Pule'anga ke tomu'a ngaahi hala loto kae toki ngaahi fo'i hala Holopeka	47
Tali Pule'anga ki he vakapuna na'e tō 'i Vava'u	48
Tali ki he kole ke lava Potungāue Mo'ui 'a'ahi ki he ngaahi 'otu motu	48

Fai pe palani Potungāue Mo’ui ke fakahoko ‘a’ahi fakakuata ki he kau mahaki toulekeleka	49
Lolotonga fai ngāue ke fakalelei’i nofo’anga Kovana	50
Polokalama tokoni \$200000 Pule’anga ke fakaiuia sekitoa ngoue	51
Silini tokoni 3 kilu 6 mano ki he fefononga’aki vahefonua Ha’apai.....	51
Toloi fakataimi ngāue ki he sosaieti falekoloa kae fakamā’opo’opo ngāue ki ai.....	52
Fiema’u ke fakafetu’utaki ngaahi kautaha ki he Leipa kae toki tukuange silini ki he totongi feleti	52
Kole ke kau Hala Holopeka hono ngaahi he ko e hala ‘eiki.....	53
Kole ko e fiema’u vivili ke ngaahi Hala Holopeka he Pule’anga ke ‘osi ki Tisema.....	54
Pāloti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Hā’apai 12 & ngaahi hala Holopeka he ta’u ni.....	54
Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Ha’apai 13	55
Kelesi.....	57

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Monite, 5 ‘Okatopa, 2020

Taimi: 1001-1011 pongipongi

Satini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā *MIA* tataki mai e lotu ki he pongipongi ni.

Lotu

(Na’e fakahoko ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e MIA ‘a e lotu ki he pongipongi ni)

<005>

Taimi: 1011-1016

(Kei hoko atu ‘a e lotu)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Monite ko e ‘aho 5 ‘o ‘Okatopa 20...

(Lele heni taliui e Hou’eiki Mēmipa)

<007>

Taimi: 1016-1021

Kalake Tepile : ..20. *(hoko atu taliui)*

Kalake Tepile : Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako & Akongāue, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi. 'Eiki Sea ngata'anga ia e taliui ...

Poaki

Ko e poaki kei hoko atu e poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, poaki me'a tōmui e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, kei hoko atu mo e poaki 'a 'Eiki Nōpele Vaha'i pea pehē kia 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Poaki me'a tōmui 'a Semisi Kioa Lafu Sika, pea mo Mateni Tapueluelu pea pehē kia Saia Ma'u Piukala. Ko e toenga e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali mai honau uí, 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'Afió 'a e Tolu Taha'i 'Otuá 'i hotau lotolotongá, tapu pea mo 'Ene 'Afió Tama Tu'í Tupou VI tapu pea mo e Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u, tapu pea mo e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongí ni. Ko 'etau 'asenitá ena kuo tufa atu, fakakau atu 'a e ngaahi lipooti fakata'ú 'i ai e ngaahi lipooti 'e ni'ihī mei he 2016, 2017, 2017-18 mo e 2019. Kapau te mou me'a hifo pē ki he 'u lipooti ko ena 'oku tufa atú, konga lahi e 'ū lipooti ko ení na'e 'osi tufa atu pē he ta'u kuo 'osí, ko e toengá na'e tufa atu pē he ta'ú ni. Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha'amou tatau *hard copy*, faingamālie pē mei he Kalake ke toki tufa atu ha'amou *soft copy*. Kimu'a pea tau hoko atu ki he 'asenitá, faingamālie eni na'e kole mei he 'Eiki Palēmiá ki he me'a 'oku tokanga ki ai he pongipongí ni.

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga e Nōpele 'o e fonuá pea pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga e ...

<008>

Taimi: 1021-1026

'Eiki Palēmia: ... Kakai hono kotoa, 'Eiki Sea ko u fakamālō atu ho laumālie lelei pea 'omai e ki'i taimi ko eni he pongipongi ni ma'a e motu'a ni.

Lipooti nounou ki he ngaahi ngāue kuo lava mei he Pule'anga

Ko e ki'i lipooti nounou mei he ngaahi ngāue kuo lava 'e he Pule'anga 'o fakahoko mei he uike kuo 'osí ki he pongipongi ni 'oku pehe ni, na'e lava foki 'etau Kautaha Vakapuna Lulutai *Airlines Limited* 'o folau fakavavevave tu'o ua ki he Ongo Niuá ke kaufaki'i mai ha kau faingata'a'ia fakafalemahaki fakavavevave ke lava ke nau mo'ui. Pea na'e lava atu pea mo e 'Eiki Minisitā Mo'uí mo e 'Eiki Minisitā *MIA* ka ko e Fakafofonga foki ia 'o e Ongo Niuá pea lava ai pē 'o lipooti mai 'a e anga 'o e mo'ui 'a e kakaí mo e tu'unga 'o e fefononga'akí ki he Ongo Niuá. Ko e taha ia ha ngāue lava me'a mahu'inga mo'oni kuo lava 'e he Kautaha Vakapuna 'a e Pule'angá 'o fakahaofi ha mo'ui 'e tolu 'a ia ko e tokotaha mei Niuatopotapu pea toko ua mei Niuafou. Pea 'oku fiefia ke u fakahā atu ki he Feitu'una Sea mo e Fale 'Eiki ni ko e toko tolu ko eni 'oku nau 'i he Falemahaki Vaiolá pea 'oku lava lelei e kau toketā mo e kau neesí 'o fakahaofi kotoa kinautolu mei he ofi 'enau mo'uí he maté, lava ai ke nau taufonua pea 'oku fai ai 'a e fakafeta'i mo e fakamālō ki he 'Otuá pea pehē foki ki he kau pailaté pea mo e Kautaha Lulutai *Airlines Limited* 'i he tokoni mo e fakahaofi mo'ui kuo lava 'o fakahoko pea pehē foki ki he Potungāue Mo'ui pea tau fiefia kotoa ai.

Lava ngāue ki he halapule'anga

Taimi tatau 'Eiki Sea ko u fie fakahā atu pē ki he Feitu'una mo e Fale 'Eiki ni ko e halapule'anga

Niuafu'ou 'a ia na'e lipooti mai he folau ko eni 'a ia na'e laulauita'u meimei senituli mo si'enua kole mo e kole ki Fale Alea mo e Pule'anga ke ngaahi honau halapule'anga pea 'oku ou fiefia 'oku lipooti atu ki he Feitu'una Sea ne kamata, ne kamata 'a e Pule'anga ko eni foki 'i 'Okatopa 'o e 2019 'a ia ko e ngāue 'oku faingata'a he ko e ngāue ni 'oku 'ikai ke tanu makamaka ka ko hono sima'i pē halā 'a e halapule'anga 'i Niuafu'ou taumaiā 'oku faingofua hangē ko e ngaahi ngāue ko ia Vahefonua Tongatapu ni ka 'oku fakahoko pē 'a e ngāue he tangatā pea 'oku heu sima pē pea ngāue pē 'a e tangatā ki ai pea mo e ki'i *backhoe* mīsini 'e taha 'oku ne fakahoko e ngāue ni. 'Oatu ai e fakamālō ki he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 'i he ngāue lahi kuo mou fai kae lava ke sima'i e halapule'anga 'o Niuafu'ou, fakamālō foki ki he Fakafofonga Pule'angā Niuafu'ou mo e kāingā he tokoni 'oku mou fai. Pea 'oku kei lele lelei pē pea ko e faka'amú na'a lava kotoa hono ngaahi e halā Niuafu'ou ki Tisema 2021.

Teu fakahū mai Pule'anga Lao Fakaangaanga ke fakafepaki'i hia lau'i kovi he 'initaneti

Ko e hoko 'Eiki Sea 'osi maau e ngāue ki he fo'i Lao Fakaangaanga 'a ia 'oku, ko u fa'a lave atu pē ki ai kimu'a felāve'i mo e ngaahi lao mo e ngaahi, ki he maumau lao mo e ngaahi lau'i kovi 'o e kakaí pea mo e ngaahi kapekape fakalielia tapu mo e fakataha ni fai he Feisipuká pea kau foki heni 'a e ngaahi me'a ta'etaau 'oku nau pulusi ka 'oku 'ikai ke mo'oni. Ko e fo'i Lao Fakaangaanga ko eni kuo 'osi tali he Kapineti 'a ia ko e fo'i lao fo'ou eni 'oku ui ko e *Internet Communication Offences Bill 2020* ko e taha eni ha fo'i lao mātu'aki mahu'inga 'aupito ki he motu'a ni pea mo e Pule'anga ko eni 'i he'etau malu'i e melinó pea mo e mo'oní pea mo e kakai 'o e fonuá kae tautautefito ki he si'i kakai masiva 'o e fonuá 'oku tāpalasia he Feisipuká pea 'ikai si'anau pa'anga ke totongi ha loea ki he faka'ilo 'a e kakai pehe ni ke kumi honau ongoongó pea mo honau ngeiá mo 'enua totonu faka-Konisitūtoné. 'Ikai ko ia pē 'Eiki Sea ko u fiefia pē ke fakahā atu 'amanaki ke fakahū 'a e fo'i lao ko eni he uike ni ki Fale Alea ni pē uike kaha'u pea 'oku poupou kakato ki ai 'a e kakai 'o e fonuá hangē pē ko ia 'Eiki Sea 'a e kole mai e kakai 'o e fonuá ke fai mo fa'u ha lao ke ne mapule'i 'a e me'a ni ...

<009>

Taimi: 1026-1031

'Eiki Palēmia: ... 'e hangē pē ko ia kuo ke mea'i he ngaahi felāfoaki 'i he uike kuo 'osí, kole mai e kakai 'o e fonua ke 'oua 'e tamate'i e *Facebook* kae fa'u pē ha lao ki ai. Ka 'oku hā mei he ngaahi felāfoaki 'i he lētiō 'oku uesia lahi 'a e kakai 'o e fonua 'i he 'ikai ha'atau lao fakahangatonu pē *focus* he 'i he fakahangatonu ki he me'a ni, pea ko e me'a ia 'oku tui ai 'a e motu'a ni pea pehē foki ki he Kapineti pea mo e Pule'angā ke fai mo fakahoko, pea 'oku faka'amú ke lava pē ia 'o tali he māhina ko 'Okatopa, 2020. Pea ne u 'osi fai foki e kole ki he 'Ateni Seniale pea pehē ki he Minisitā Lao le'ole'ó ke 'uluaki fakamu'omu 'a e fo'i lao ia ko eni, pea ke fakapapau'i 'e hū mai he uike ni 'oua 'e toe tōmui ange 'i he uike kaha'u ki Fale Alea ni, mei lava e māhina 'e 11 fengāue'akí pea mo e ngaahi tapa kehekehe 'a e motu'a ni mo e Hou'eiki Kapineti, 'Ateni Seniale ke fa'u 'a e fo'i lao, 'a e ki'i fo'i lao ko eni.

Teu fakahū mai ki Fale Alea mo e Lao Fakaangaanga mahu'inga ki he Faito'o konatapu & Sipoti

Pehē foki 'Eiki Sea 'oku 'i ai mo e ngaahi lao mahu'inga kau ki he faito'o konatapu 'a ia 'e hū mai mo ia. Ko e taha he ngaahi fiema'u vivili 'a e kakai e fonua ke fa'u ha lao 'oku fefeka angé ki he me'a ko ia, pea 'oku totonu ke hū mai mo ia pehē foki mo e ngaahi lao mahu'inga 'aupito ke kau ai 'a e Lao Fakaangaanga ki he *Tonga Sport and Recreation Bill 2020*, 'a ia ko e fo'i lao 'e malava ke ne tokoni ki hono mapule'i e sipoti 'i Tonga ni, ke ki'i fakasi'isi'i e hopó mo e kē, pea mo e ta'efiemālie kae lava ke hoko e sipoti ko e me'a ki he fakamo'ui lelei, pea ke hoko ko ha me'a fakafiefia ki he kakai ke nau fiefia ai. Ka 'oku 'ikai ke hangē ko ia 'i he taimi ní kuo hoko e ngaahi sipoti 'i Tonga ni ke kē ai 'a e kakai, pea ke nau 'alu ai ki fale hopo pea kuo ne uesia e me'a lahi 'i he'etau nofo melinó mo e fe'ofofani fakakāingá, he'ikai ai ke 'i ai ha lao ke ne mapule'i 'a e sipoti. 'Ikai ko e 'uhinga eni ia ke kaunoa 'a e Pule'angá he sipoti, 'ikai ka 'oku 'uhinga, 'oku 'ikai ke 'uhinga pehē ia, kae kehe 'e toki fakahū mai 'a e fo'i lao he vave taha ke fai ha feme'a'aki ki ai 'i he Fale ni.

Ko e ongoongo fakafiefia 'aupito eni kiate kitautolu mo e kotoa 'o e kakai 'o e fonuá Sea felāve'i ia mo e langa fale afā, hangē pē ko ia kuo mou mea'i lelei na'e hū mai 'a e Pule'angá 'i he 'aho 11 'o 'Okatopa 2019, kuo mei kakato e ta'u 'e 2 mei ai mo e tō 'a e afā ko ē ko *Gita*, pea na'e te'eki ai ha fo'i fale ia 'e taha 'i he afā ko *Gita* kuo langa,. Na'e fokotu'u leva 'e he motu'a ni pea mo e 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahí pea mo e Pule'angá ni 'a e taumu'a ngāue ke mau ngāue'i ke mau lava 'o langa e fo'i fale 'e 100 'e lava ia kakato he ta'u 'e taha mei ai.

Teu foaki kī fale 27 fo'ou he uike ni polokalama langa afā ePule'anga

Pea neongo na'e toe hoko mai 'a e tō ko ia 'a e ongo afā ia 'e 2 hili 'a e *Gita*, 'a ia ko e afā ko Tino pea 'osi mo e taimi si'i toe tō mai e afā ko Hāloti, 'i he taimi tatau kuo toe tō mai e mahaki ko eni faka'auha KOVITI-19, kae kehe 'Eiki Sea neongo kotoa 'a e ngaahi faingata'a kotoa ko eni, na'e 'ikai ke toe 'i ai ha holomui, na'e fai pē 'a e laka kimu'a. Pea ko e, na'e fai 'a e falala pē ki he 'Otua ke tokoni mai, ko ia ai 'Eiki Sea mo Hou'eiki 'oku fiefia ke u fakahā atu ko e 'aho Pulelulú 'o e uike ni 'e foaki atu ai 'a e ngaahi kī ki ha toe fo'i fale 'e 27 fo'ou, kuo 'osi fai, 'osi lava kakato hono langa. Pea ko e kakato ia 'a e ngaahi fo'i fale afā 'aki hono 100 kuo lava 'e he Pule'anga fo'ou ni fakakakato 'i loto pē he ta'u 'e taha. Pea ko 'eku tuí 'i he hisitōlia 'o e langa fale afā 'i Tonga ni, kātoa talu mei he kuohili 'o a'u mai ki he 'aho ni, ko e vave tahá eni, pea ma'ama'a tahá eni, pea toe lalahi ange eni 'a e *size* ko ē he ngaahi fale afā kuo lava 'i Tonga ni 'i he ki'i taimi nounou ko e ta'u pē 'e taha mo e fo'i fale 'e 100.

<005>

Taimi: 1031-1036

'Eiki Palēmia: ...Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea toe palani e 'Eiki Minisitā mo e kau ngāue e va'a langa e Pule'anga ni ke nau toe fai ha ngāue lahi mo mālohi 'aupito hei'ilo na'a toe a'u ki he Tisema 2020 kuo toe lava ke 'osi mo ha fo'i fale fo'ou 'e 100 ki ai. Pea ka faifai ange kuo lava e tāketi ko eni Sea 'e mahino leva 'e a'u ki Tisema 2020 ko e fale ia 'e 200 'o lava he ko e ta'u pē

‘e taha mo e māhina ‘e 2. Ko e ki’i ongoongo fakafiefia pē ia ‘Eiki Sea kuo u ‘oatu pē ke me’a ki ai e Hou’eiki.

Vave ngāue langa afā ko e liliu lahi fakahoko Pule’anga ki he founa ngāue langa fale

Ko e ‘uhinga ‘oku vave ai ‘a e langa fale afā. Ko e ngaahi liliu lahi ‘aupito ‘aupito na’e fakahoko he Pule’anga fo’ou ko eni ki he founa ngāue langa fale afā motu’a ke lava ke toe vave ange ai e ngāue pea toe fakangāue’i mo ha kau *contractors* tokolahi ‘aupito pea pehē foki mo hono fakangāue’i mo ha kakai ‘oku tokolahi he ngāue ko ia. ‘Eiki Sea ko ‘etau talanoa foki ki he polokalama langa afā ‘oku tau talanoa tautolu he 20 miliona tupu. ‘A ia ko e fale ko ē ‘e 200 taki pa’anga ‘e 8 mano ki he taha, tau talanoa tautolu ‘i he pa’anga ‘e 16 miliona ki ‘olunga. Ko e founa angamaheni ko ia he langa fale afā ko ia ‘a e Pule’anga he kuohili na’e anga pehe ni. Na’e meimei ko e ngaahi fo’i kautaha lalahi pē ia ‘e 6 fakakātoa ‘i Tonga ni ‘oku nau ngāue ki ai. ‘A ia ko e ngaahi kautaha tatau pē ia na’e fai e langa fale afā ‘a e Pule’anga. Ko e toe kautaha tatau pē ia nau fai ‘a e ngāue ki he halapule’anga mo e monomono hala, pea toe ngaahi kautaha tatau pē ia ‘oku nau fai mo e ngaahi ko ē ‘o e ngaahi uafu. Pea ko e ngaahi kautaha tatau pē ia ‘oku nau fai ko ē langa e ngaahi fale ngaahi ‘apiako etc ...pea ko e me’a leva ‘oku hoko ‘oku nau piti (*bid*) ‘o ma’u e ngaahi ngāue lalahi ‘aupito ngaahi ngāue lahi ‘aupito pea toki fiu tali leva ‘a e kakai ia mo e Pule’anga ke nau fakahokohoko he ‘oku ‘osi *award* foki ‘a e ngaahi ngāue lahi kiate kinautolu pea ‘oku fiu tali leva e kakai ia ke fai mo fai e ngaahi langa ko ia, me’a leva na’e hoko ‘i he hū mai ‘a e Pule’anga ko eni na’a mau liliu leva ‘a e founa ngāue motu’a ko e founa ngāue fo’ou ko e ‘uhinga ke lava he Pule’anga ‘o toe fakavia ange ‘a e ngaahi kautaha *medium contractors* pe ke toe fakavia mo e kau *contractors* ‘oku toe masivesiva ange ‘e lava ke ma’u ha’anau ngāue pea ke nau lava ‘o toe fakangāue’i ange ‘a e kakai ke toe tokolahi ‘aupito ‘i Tonga ni.

‘Oku ou fiefia ke fakahā atu Sea ‘oku lava he Pule’anga ni ‘o faka’inasi ‘a e ngaahi kautaha ‘e 4 ‘i ‘Eua he taimi ni pe ko e kautaha ‘e 4 ‘i Ha’apai pea ‘i ai mo e kautaha ‘e 10 ‘i Vava’u pea pehē foki mo e ngaahi kautaha tolungofulu tupu ‘i Tongatapu ni ke nau fakahoko e langa e Pule’anga pea foki ko ia ‘oku toe vave ange ai e ngāue pea toe fiefia ange ai ‘a e kakai vave ‘a e ngāue pea toe lahi foki mo e ngaahi faingamālie ki he ngaahi kau *contractors* fo’ou ko eni ‘o laka hake he toko fāngofulu tupu he taimi ni. Pea ‘oku lele pē ‘i matangi e ngāue taha foki e ngaahi taumu’a e motu’a ni mo e Pule’anga ko eni ke lave e kakai tokolahi taha ‘e ala lava he ngaahi faingamālie he kakai kotoa pē pea toe lava foki ‘o fakangāue’i ha toe kakai ‘oku toe tokolahi ange he fonua, pea ko e ki’i ongoongo fakafiefia pē ia ‘Eiki Sea ‘oatu ke mea’i he Feitu’una mo e Fale ‘Eiki ni.

Tali Kapineti hoko atu ngāue ke fokotu’u ‘univesiti fakafonua ‘a Tonga

Ko e hoko pē ‘Eiki Sea na’e toki tali he Kapineti ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako mo ‘ene potungāue ke fakakakato ‘a e vīsone ‘a Ha’a Moheofo ‘e lava ke fokotu’u ai ‘etau ‘univēsiti fakafonua pē ‘i Tonga ni pea pehē foki ke fenāpasi mo e finangalo mo e mokoi e Tama Tu’i Kingi Tupou VI ke feinga ke hiki hake ‘a e tu’unga’o e ngaahi *qualification* kotoa pē ‘i Tonga ni ki ha lēvolo ‘oku malava ke tali fakavaha’a pule’anga pea ke lava ke ma’u ha’anau ngāue ‘i ha fa’ahinga fonua pē ‘i muli ‘o kapau te nau ako pē ‘i Tonga ni, pea ‘oku ou fiefia pē ke fakahoko atu e me’a ni ki he Feitu’una Sea fai e tulitulifua ‘a e motu’a ni mo e Pule’anga ni ki he finangalo ‘o Kingi Tupou VI mo ‘ene ngaahi vīsone fisifisimu’a ke ‘inasi ai ‘a Tonga mo hono kakai...

<007>

Taimi: 1036-1041

'Eiki Palēmia: ...Pea 'oku ou fiefia 'oku vekeveke 'a e kotoa 'a e Hou'eiki 'o e Kapineta talangofua kakato ki he finangalo 'o e Hau 'o e Fonua ka ko e Tu'i 'Ofeina 'o Tonga. 'Eiki Sea ko e ki'i lipooti nounou pē ia 'oatu pē ke mea'i he Feitu'una he 'oku lave'i lelei pē he motu'a ni 'a e mahu'inga ke u lipooti ma'u pē ki he Feitu'una mo e Fale 'Eiki ni fakatatau mo e tu'utu'uni 'a e Konisitūtone 'a Tonga toki fakahoko mai pē 'a e ngaahi lipooti fakata'u ia 'amu'i ange. 'Oku 'i ai 'a e tui 'a e motu'a ni ko e lelei taha mo e 'ata kitu'a pea toe pule 'a e lao pea hoko mo e taliui kakato ki he Feitu'una fakatatau mo e hoko ko ha sevāniti pule lelei ka 'oku 'ikai ko ha pule lelei ka ko e sevāniti taki lelei 'aki 'eku lipooti ma'u pē he uike kotoa pē ki he Feitu'una mo e Fale 'Eiki ni ke mahino 'oku pule 'a e lao ki he me'a kotoa pē ke tau fakahoko, pea 'oku 'i ai 'a e tui ko e faitotonu mo'oni ko e fai ia 'a e lipooti ngāue taimi totonu pea 'i he faitu'utu'uni 'a ia ke lipooti atu ki he Feitu'una mo e Fale 'Eiki ni ma'u ai pē ke mou 'uluaki mea'i he Fale 'Eiki ni pea toki fika ua mai e ngaahi *media* ko 'eku tu'i ia. Na'e totonu eni ke 'uluaki lipooti mai ki he Feitu'una pea toki fika ua e ngaahi *media*.

Fakamālō'ia ma'olunga e tā sipinga lelei hotau Tu'i ke hā'elea 'a'ahi ngoue kau Nōpele

Faka'osi 'Eiki Sea 'oatu 'a e fiefia lahi fakamālō'ia mei he motu'a ni pea mo e Kapineta ki he Hau 'o e Fonua ka ko 'etau Tu'i 'Ofeina ko Kingi Tupou VI pea pehē ki he 'Ene Hou'eiki Nōpele 'o e fonua 'i he tā sipinga lelei pea mo e taki lelei kuo mou fai lava e Tama Tu'i 'o hā'elea totonu 'ene 'a'ahi ngoue pea ke 'afio tonu ki hono kakai 'i he ngaahi kolo 'oku 'i ai 'a e ongo māfana makehe he motu'a ni pea pehē ki he Hou'eiki Minisitā kotoa pē mau mamata tonu atu ki he me'a fakahisitōlia ko eni ke lava ke mau mamata tonu atu ki he hā'elea he Tama Tu'i pea 'afio tonu 'i he pasi mo e Hou'eiki Nōpele he me'alele tatau pē pea 'oku fu'u fō'ou 'aupito eni ki he kotoa 'o e kakai 'o e fonua, pea 'oku 'i ai 'a e fakatu'amelie mo e 'amanaki lelei ki ha Tonga 'oku toe faka'ofa'ofa ange pea ki ha Tonga 'oku toe melino ange pea ki ha Tonga 'e toe fiefia ange, pea 'oku ou fie to'o pē 'a e faingamālie ko eni ke fakafofonga'i atu ai 'a e kotoa 'a e kakai 'o e fonua pea mo e Tonga kotoa pē 'i he ope 'aki 'emau fakamālō ma'olunga ki he Tama Tu'i tama ko Tupou VI pea pehē ki he kotoa e Hou'eiki Nōpele 'o e fonua fakafofonga'i atu 'a e kotoa 'o e kakai kotoa pē 'emau talamonū pea mo 'emau pou pou kakato atu ki he ngaahi mā'imoa 'a Ha'a Moheofo ke tu'uloa 'a e pule 'a Ha'a Moheofo. 'Eiki Sea mo Hou'eiki fakamālō atu he ma'u e ki'i faingamālie mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui

Ongoongo ki he 'a'ahi he kongā polokalama tokoni fakahaofi mo'ui Pule'anga 'i Niuafō'ou

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito Sea e ma'u e faingamālie he pongipongi ni. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia tapu mo e Hou'eiki Nōpele, Hou'eiki Minisitā ka e 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kakai. 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie lelei ki he pongipongi ni. 'Eiki Sea 'oku ou fie tākaki atu pē ki he lipooti fekau'aki mo e folau fakavavevave pe ko e *medical*

emergency evacuation na'e fakahoko 'i he Falaite 'o e uike kuo'osi ki he Malau 'o Vailahi 'i Niuafou. 'Eiki Sea ko e fuofua folau ia 'a e finemotu'a ni ki Niuafou'ou pea na'a ku fu'u fiefia 'aupito kei lanu mata mo mo'ui lelei mo fofonga lelei pē Hou'eiki mo e kāinga 'i Niuafou'ou.

'Eiki Sea na'e 'i ai e ngaahi fiema'u ki he falemahaki pea ko u tñnaki ia ke 'ave ki he pule lahi 'o e potungāue. 'Eiki Sea 'i he'emaui tu'uta ki Niuafou'ou na'e mālohi 'aupito 'a e tō 'a e vaka ka na'e malu *strong but stable* pea na'a ku fu'u fiefia 'aupito. Ko e *runway* 'o Niuafou'ou na'e ki'i *rough* tokatāmaki 'a e *runway* ko eni pea 'oku 'i ai 'a e kole ki he Pule'anga ki he kaha'u ke 'i ai ha ngāue ki ai.

'Eiki Sea na'a ku fu'u fiefia 'aupito he'eku 'alu atu 'i he halapule'anga neongo na'e tokatāmaki 'aupito 'a e halapule'anga ka ko e ...

<007>

Taimi: 1041-1046

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'oku fai ai 'oku fu'u faka'ofu'ofa 'aupito pea ngāue 'osikiavelenga 'a e kāinga mei Niuafou'ou 'ikai ke ngata pē ai 'Eiki Sea 'oku 'i ai e fakakaukau fo'ou kuo u ako mei Niuafou'ou ko honau halapule'angā 'oku tafa'aki mata'u mo hema ka ko lotomālié 'oku 'i ai e palani ke tō ai e 'akau neongo na'e te'eki ai ke u sio ki he 'akau ko eni ka ko e anga ia e fakamatala meia kinautolu 'oku nau fakahoko e ngāue pea 'oku fu'u faka'ofu'ofa pea makehe 'aupito, Pea kiate au kuo a'u 'a Niuafou'ou ia ki he *international standard* mo e *new innovation* 'o e halapule'anga. Ko e ngaahi fale nofo'anga na'a ku mamata atu ki ai pea u fakakaukau mai ki he polokalama 'a e Pule'anga ki he kaha'u ko e *resilience housing* 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga kae 'uma'a e 'Eiki Palēmia mo 'eku faka'ānaua ke lave 'a Niuafou'ou 'i he ngaahi fale nofo'anga ko eni 'i he kaha'u.

'Eiki Sea ko e faka'osí pē na'e mau foki mai he *runway* na'e me'a mai 'a e 'Eiki Fakafofonga 'o Niuafou'ou kiate au ke u mamata atu ki he kakai te nau tu'u mai 'i he vaó 'i he *run way* pea na'a ku mamata atu kiate kinautolu nau si'i tu'u pē he *run way* 'o ta'ata'alo mai pea kiate au ia ko e ui ia 'a e Hou'eiki mo e kāinga mei he Malau 'o Vailahi ke mou foki atu ki Tonga 'Eiki ka mou manatu mai kiate kinautolu *leaving no one behind* ke 'oua na'a li'ekina ha taha mālo 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Mālō e laumālie 'a e Feitu'una. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale ni 'Eiki Sea. Sea ko u tu'u hake pē ki he, kaungā fiefia pē he lipooti ko eni 'oku 'omi he tangata'eiki Palēmia koe'uhí pē 'Eiki Sea ko e taha pē ko e ko e lipooti ma'a e kakai 'o e fonua mo e ngaahi ngāue kuo lavá. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e anga ia 'o 'etau nga'unu atu ki he 'aho ni ko kinautolu 'oku nau ma'u e lakanga tauhí pē ko e lakanga fakasetuata ki he fonuá 'Eiki Sea 'oku hilifaki ki honau umá hono fakakaukaua 'o e fonua fakalukufua. Pea ko ia ai 'oku 'oatu pē 'a e poupou ki he, mo ha feitu'u pē 'Eiki Sea mei ha fa'ahinga tapa pē 'o e fonuá ko ha ngaahi lakanga taki pē ko e sosaieti 'oku 'asi pē ai 'Eiki Sea hono tokangaekina 'o e mo'ui fakalukufua e fonua 'Eiki Sea 'oku fiefia 'a e motu'a ni ke u poupou ki ai.

Kole ki he Pule'anga ke lipooti mai ngāue ki he Hala Holopeka

Ko e ki'i me'a pē 'e taha ko u fie fehu'i pē heni ki he 'Eiki Palēmia fakamolemole pē 'Eiki Palēmia koe'uhí he na'e fai 'a e lave ki ai fekau'aki pea mo e Hala ko ē Holopeka 'Eiki Sea. Ko u kole pē ki he 'Eiki Palēmia fakamolemole mu'a pē 'e lava ke ne fai mai ha ki'i lipooti nounou pē fekau'aki mo e hala ko eni 'Eiki Sea. 'Amusia 'a e Niua 'Eiki Sea kuo 'i ai 'enau hala kuo sima'i pea 'oku 'ikai ke pehē 'Eiki Sea ki ha fa'ahinga lotu ko e, 'oku ou fakamālō'ia 'Eiki Sea mālō ia hono tokangaekina si'i kāinga mei Tokelaú. Ko e 'uhinga 'eku 'ohake me'a ko eni 'Eiki Sea he kuo kamata ke tā tā mai e afā 'a e to'u matangi 'o e ta'u ni 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui 'oku ou tui 'Eiki Sea ki he *priority*. 'A ia 'oku 'uhinga ia ko e ngāue fakalukufua 'a ha fonua kuo pau ke nau hanga 'o *prioritize* mu'omu'a pē 'a e me'a ko ia, ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u manavasi'i ke u 'oatu e me'a ni 'i he ha'oha'onga 'o e kau Mēmipa he Fale ni koe'uhí he 'oku tau 'osi me'a kotoa pē ki Ha'apai 'o sio he hala ko eni. Kapau 'Eiki Sea na'e toe 'i ai ha fa'ahinga hala ia 'i Tonga ni kātoa 'e laka ange hono fakatu'utāmaki 'i he hala ko 'eni 'Eiki Sea he 'ikai ke u fokoutua au ki 'olunga he momēniti ko eni 'Eiki Sea koe'uhí he 'oku ou pou pou au 'Eiki Sea ki he laumālie 'o e fakahoko 'a e fiema'u vivili ko ia ko u kole fakamolemole ki he Palēmiá ke fai mu'a ha ki'i lipooti ke fanongo mai 'a e kāinga ki he tu'unga 'oku 'i ai e Hala Holopeká 'i he 'aho ni pea ko ia pē 'Eiki Sea 'eku ki'i fehu'i nounou pē kapau 'oku 'ikai ke faingamālie pea 'oku sai pē ka ko u tui pē 'oku 'i ai 'a e tali 'a e Palēmiá ki he hala ko eni 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

Kole ki ha tohi fehu'i mei he Fakafofonga Hā'apai 12 fekau'aki mo e Hala Holopeka

'Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'una. Tapu mo e Hou'eiki e Fale Aleá. Faka'apa'apa 'aupito ki he fehu'i 'a e Fakafofonga mei Ha'apai 12. Sea, ko u kole pē ki he, mu'a ki he, ki he Fakafofongá ke kātaki pē 'oua 'e tuputāmaki kae 'omai mu'a ha ki'i tohi ki he motu'a ni ke 'uhī ke u lava 'o tali lelei atu e fehu'i ko eni lave'i pē he motu'a ni e toutou 'ohake 'a e me'a ko ia. Ka 'oku 'i ai pē 'uhinga 'oku fai ai 'a e ...

<009>

Taimi: 1046-1051

'Eiki Palēmia: ... 'a e ki'i toloi ko eni, neongo 'a e faka'amu ke fai mo hoko, koe'uhí 'oku 'i ai pē ngaahi *issue* fakakelekele, ko e me'a ko ia ka 'e lava lelei pē ia ke tali lelei pea 'omai ke fakamā'opo'opo mai ngaahi me'a ko ia ke u hanga 'o toki 'oatu 'i he founa ko ia 'oku laumālie lelei ki ai 'etau tu'utu'uni, he ko e *issue* mahu'inga ia Sea. Ko ia pē 'eku ki'i kole fakamolemole pē 'a e Fakafofonga, mālō.

Mo'ale Finau: 'E 'Eiki Sea 'oku ou fakafeta'i ki he tali kuo 'omai 'e he 'Eiki Palēmia, 'e fai e tohi 'i he 'aho ni 'Eiki Sea, ka ko e anga pē foki hono 'oatú 'Eiki Sea, 'oku fa'a 'ohake pē foki he ngaahi taimi lahi 'a e fakamatala ngutu, 'a e kole ko ē ko ē he he koló 'Eiki Sea, fa'a 'ohake foki 'e he ni'ihí 'Eiki Sea pehē 'oku 'ikai ke fakalao 'a *e verbal* ko ē 'o e kole, hangē ko e me'a kuo u fakahoha'a ki ai he pongipongi ní 'Eiki Sea.

Sea ‘oku ou fokotu‘u atu ki he Feitu‘una ‘oku fakalao tatau pē *verbal* mo e tohí, ‘i he tu‘utu‘uni ‘a Fale Alea ‘o Tonga. Pea ‘i he‘ene pehē ‘Eiki Sea ka neongo ia ‘e fai e talangofua he kuo me‘a mai e ‘Eiki Palēmia ke fai ha tohi, ka ‘oku ou ‘oatu pē ‘e au ‘Eiki Sea ‘a ‘eku, hoku le‘ó telia na‘a fanongo mai e kāinga kuo te ta‘etokanga ‘o ta‘efai ha tohi, ‘ikai ke ngata aí ‘Eiki Sea, toutou ‘ohake pē ‘e he ‘Eiki Nōpele ‘a e me‘a ko eni. Pea ‘i he‘eku fakakaukau ‘Eiki Sea, ‘osi fe‘unga pē hono ‘ohaké ke fai ki ai e ngāue.

Ka neongo ia ‘e ‘Eiki Palēmia ‘oku ou fakahā atu te u fai e tohí ‘i he ‘aho ni, ke fakahoko atu si‘i fiema‘u ‘a e kāinga pea ‘oku ou kole heni ki he kāinga Ha‘apai Veu, mou kātaki pē, *we have cases* pē, ‘oku ‘i ai ‘a e lau ia ‘a e folofolá ‘Eiki Sea ki he kātaki, ko e kātaki kuo pau ke ‘i ai hono tāpuaki, pea ko ia ai te u fai e tohí he ‘aho ni, ke fakahoko ia ki he ‘Eiki Palēmia. Mālō ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Sea: Me‘a mai ‘Eiki Minisitā.

Fakamālō‘ia tokoni fakafalemahaki/fakahaofi mo‘ui kī Niuafou‘ou

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu‘una Sea. Mālō pē kei fakalaumālie Feitu‘una koe‘uhí ko e fatongia mamafa ‘o e Fale ‘Eiki ni, tapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma‘ā e Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale ni.

‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō atu he ‘omi e ki‘i faingamālie ko eni ma‘a e motu‘a ni, ke u fokoutua hake ai. Pea ‘oku ou fiefia lahi ‘i he lipooti kuo me‘a‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia, mo‘oni e mo‘oni ‘oku fiefia noa pē motu‘a ni, pea ‘oku ‘i ai pē fakamālō ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma‘ā e ‘Eiki Minisitā Potungāue Mo‘ui pea mo ‘ene kau ngāue, pehē ki he Kāpineti pea mo e Kautaha Vakapuna ko ia Lulutai, he tokoni lahi kuo fai ma‘ae vahefonua e motu‘a ni si‘i fakakaungātamaki ‘o Fakafofonga ai e motu‘a ni koe‘uhí ko e kau mahaki.

Ko e tu‘o ua‘aki eni e folau ‘a e vakapuná ko hono fakahaofi mai ‘a e si‘i, kinautolu na‘e puke, pea ko e tu‘u ko ē ‘i he taimi ní ‘oku ou ki‘i faonogo pē he ongoongo lelei kuo faingamālie ‘a e ngaahi, kinautolu na‘e si‘i ‘omai ko ia, pea ‘oku ou tui ko e koloa lelei si‘ono tokangaekina kinautolu mei tokelau mama‘o ke ‘oua na‘a mau li‘ekina. Ko e mo‘oni e mo‘oni Sea na‘e ‘i ai pē hangē ko e me‘a na‘e me‘a‘aki ‘e he fine‘eiki Minisitā Mo‘ui, ‘oku faka‘ofa‘ofa pea na‘e muimui folau atu ai pē motu‘a ni, na‘e ‘i ai e ngāue ai pea ‘oku ou tui te u toki ‘onage pē ‘e au ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngāue Lalahi ke me‘a ki ai, ka ko hono fakakakato ‘ena na‘e ‘oatu ‘e he ‘Eiki Minisitā Mo‘ui.

Ko e kakai ko ē na‘e tu‘u ‘i he mala‘e vakapuna ‘i he tafa‘akí Sea, ko ‘enau tu‘u ai ‘o le‘ohi e fanga monumanú telia na‘a lele ha hoosi hūfanga he fakatapu ki loto pē ko ha fanga puaka, kae uesia ‘a e vakapuna, ‘a ia ‘oku mau faka‘amu pē ke ‘ave mu‘a ‘a e uaea pea mo e ‘ā ‘i he vaka ko eni ke malu‘i‘aki ‘a e mo‘ui ‘a e kakai ‘i he ki‘i mala‘e vakapuna ko eni. Pea ‘oku ou tui au ia ‘e fakakakato kātōa ia ke ‘ave ai leva he vakapuna, ‘i he vakatahi ko eni ‘e toe folau ki Niua.

Poupou ki he Lao ke fakafepaki‘i faihia he ‘initaneti

Sea ‘oku ‘i ai e poupou lahi ‘aupito ki he lao ko eni na‘e me‘a‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia, ‘oku ou tui

ko e lao ko eni 'oku ne maumau'i lahi 'a e anga e nofo ko ia 'a e fānili, ko e feveitapu'aki, pea 'oku ou tui ko e lao eni ia 'oku mahu'inga ke fei mo 'omai ke fei mo tau, ke me'a ki ai e Fale ni, pea mo e Fale 'Eiki ni, pea 'oku ou tui 'oku fu'u 'aonga lahi pea mahu'ihga ke fai e feme'a'aki ia ki he lao ko eni ke fei mo fakapasi. Ko e me'a ko eni...

<005>

Taimi: 1051-1056

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...Ko u tui ko e me'a ko eni 'oku me'a'aki he Fakafofonga 12 Sea. 'Oku ou tui ko e 'osi ko eni toe 'ai 'enau lipooti 'e toe 'ohake mahalo ai ka 'oku ou tui ko e me'a ia te tau talanoa ai 'e fai e feme'a'aki pea 'oku ou kole atu pē 'e Fakafofonga 12. Ko eni kuo ngalingali pē 'e fai ha feme'a'aki ai. Ko e 'osi pē ko eni 'oku ke fakahoko ho'omo lipooti pea fai ai e feme'a'aki. Kaikehe ko hono fakakātoa Sea mālō mu'a e ma'u faingamālie 'oku 'omi ma'a e motu'a ni mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Fakatangitangi ki he Palēmia ke manatua e Hala Holopeka

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale ni. 'Eiki Sea ko e fakamālō atu he ma'u e ki'i faingamālie ko eni, ke 'i ai ha ki'i fakamamafa pē ki he me'a na'e me'a ki ai hoku tokoua fekau'aki pea mo 'ene si'i hoha'a. 'Uluaki Sea ko e me'a hake e Minisitā Mo'ui pea toe me'a mai mai mo e Palēmia ka ma pehē pē pehē ange mai ne ma lave atu he ngaahi fokotu'utu'u ko eni pea ko e 'uhinga pē ia 'Eiki Palēmia 'a e si'i me'a hake mole ke mama'o ke fai ha fakafepaki pē mo ha ngaahi fakakaukau ka ko e si'i 'uhinga pē 'a e fakalaulaunoa he ko e 'Eiki Palēmia foki Sea ko e tamai ia e Fale ni tukukehe e Feitu'una ka 'oku mau pehē pē ko e fānau ē kuo ne hanga 'o me'a mai hono fakahoko mai kuo ma si'i longolongo pē he tafa'aki pea 'oku ou tui ko 'eku toe tu'u hake pē 'o fakamanatu ki he 'Eiki Palēmia 'a e fu'u manau ko ē na'e hā'ele atu pea mo Taufā'ahau 'o ne 'alu atu ko ē 'o hunuki he matātahi pea 'oku ou tui 'oku 'i ai pē 'a e manatu ki Pulotu ki he langi.

Tokanga ki he Hala One Way 'i Niuafu'ou

Sea ko e ki'i fehu'i faka'osi pē fekau'aki pea mo e *one way*. Ko 'eku toki lave'i eni 'oku 'i ai e *one way* ua'aki e *one way* he hala Taufā'ahau. Pea 'oku ou tui 'oku 'ikai ke u fu'u ma'u pau pē 'oku 'omai ha la'itā ke fakamatala mai ange he Fakafofonga pē ko e mo'oni e me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e *one way* pē ko e anga pē 'ene hanga 'o fakalea 'a e fo'i hala ko eni he Piu 'o Tafahi mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea mālō 'aupito kae tuku pē mu'a ke u ki'i fakakakato atu ai pē 'a e tali ko eni. Sea 'oku 'ikai ko e hala *one way* ko e hala sima ko ē 'a Niuafu 'oku 'i ai e fo'i tafa'aki 'e taha lele ai 'a e me'alele. Ko e ha'u ia ko ē mei Hahake pea faka'atā leva 'a lotu ke tō ai e ngoue matala'i'akau hangē pē ko 'ete 'alu ko ē 'i Pālesi mo me'a 'oku tupu ai e fanga ki'i lose ka ko u talaange 'ai e mavaetangi 'ō tō he tafa'aki ke teuteu pea tō leva e lose ke ta'ata'alo hake e matala he taimi 'oku nau si'i omi ai mo e pupuha'ia he 'aho pea ko e foki 'oku foki ia he tafa'aki he to'omata'u pea toki 'ai pē ngaahi feitu'u ia ke fetaulaki holo 'i lotu afe ki he

ngaahi 'api. Ko e ki'i *design* ia kuo 'ai koe'uhī ko e taukave'i foki he 'Eiki Minisitā Mo'ui 'a e *beautiful* Tonga, pea 'oku mau faka'amu ke teuteu pehē 'a Niuā mou 'alu ā moutolu 'i he hala ko ena mo e tanu ko ena e *side walk* ka mau teuteu hala mautolu mei Niuāfo'ou ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e Hou'eiki, ko 'eku ki'i tali nounou pē ki he ongo Fakafofonga Ha'apai kole pē 'oua temo tuputāmaki mai ki he motu'a ni. 'Oku 'i ai pē 'uhinga 'oku ou kole atu ke fai mai e ki'i tohi koe'uhī kae tali atu he 'oku 'i ai e ngaahi 'isiū ai 'oku fakahoko mai ki he motu'a ni he'ikai ke u fu'u fiefia ke u hua'aki heni ke fanongo e kakai mo ho'omo kāinga Ha'apai pē 'i ai ha'anau fanongo mai ki ha'aku hua'aki 'a e me'a ko ia felāve'i mo e kelekele. Kaihehe ko u pehē pē 'omai pē ki'i tohi koe'uhī ka u tali atu mo tau toki sio ki ai mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'una Sea fakafeta'i ki he 'Otua he fakalaumālie lelei e Feitu'una. 'Oku ou lave'i hake e taimi Fale Alea e Feitu'una 'oku toe pē miniti 'e 6 pea u pehē ke u kau ai pē he pue kae 'oleva ke 'osi e ki'i toenga miniti ko eni he 'oku ma'u ia he Pule'anga e konga lahi, kae toe e 'a'ahi faka-Fale Alea. Sea 'oku ou talaloto pē au 'i he laumālie lelei e Feitu'una hangē ko e me'a na'e me'a ki ai ...

<007>

Taimi: 1056-1101

Lord Tu'i'āfitu : ... e 'Eiki Palēmia 'o Tonga, he tali lelei ho Fale, ke fai e 'a'ahi 'o e mā'imoa 'uli'i 'a e Tu'i 'o Tongá. Pea ko e kaveinga 'o e 'a'ahi ko eni Sea, 'oku ou fakatulou atu pē ki he 'ulumotu'a 'o Ha'a Havea Lahí na'a ku ngutu tamulea kia Tukui'aulahi, ke mahino ki he motu'á ni ko e langimama'o 'a e Tu'i 'o Tongá ko e hā e me'a 'e fai 'e he mātu'a tauhi fonuá ma'a e kakai 'o e fonuá he fu'u taimi pōpō'uli pehē ai hotau māmaní 'oku kau ai hotau Tongá. Ko 'eku lave'i Sea ki he Feitu'una, ko 'eku toki lave'i eni 'oku ke ve'etonu ke fakataupasí, pea ke toe matāpule 'a e fakalāngilangi 'o e 'a'ahi na'e lele atu ai 'a e mātu'a 'o muimui atu 'i he takafalu 'o e Tu'í. Ko 'eku lave'i 'uluakí ko e finangalo 'o e Tu'i 'o Tongá ke fai 'e he Hou'eiki Nōpelé 'a e ngoué ke tokoni'i e kakai ko e 'uhinga lahí ia. Ke toe langa 'a e kaveinga ngāue 'a e nonofo 'a kāingá ke taki ai e Hou'eikí ke fai ai hono fatufatu 'a e anga e nonofo 'a e kakai, ko hono tokoni'i 'i he taki 'a e Hou'eiki Nōpelé 'i tōkanga kae 'umaā 'a e tapa kotoa e mo'uí. Ko u lave' ko e fo'i sōsiale mahu'inga taha ia 'o e 'a'ahí, tukukehe 'a e fiefia 'a e kakai mo Ha'a Havea Lahi 'enau talitali e Tu'i 'o Tongá.

Ko hono uá Se, lave'i 'e he motu'á ni e 'a'ahí, 'oku 'i he kelekele 'o 'Afu'aló tulou pē mo e Tamá 'i Kauvai 'i hono tu'unga 'i Ha'a Havea Lahí (tapu mo Ia) 'a e ngāue 'o e langimama'o 'a e Tu'í ki he mahu'inga 'o e akó. Na'e fai ai 'Ene Tō Folofola 'i he 150 'o e Kolisi ko Tupou, filihia mo e 'elili. 'Oku ai ai 'a e ngoue 'a e Kolisi ko Tupou 'oku fai hono ngāue'i 'i he 'api ko Kauvaí 'i he fangumalingi mei Fale Lahi 'a e Tama Tu'í ke hākeaki'i 'a e tu'unga 'o e akó 'i hotau fonuá ni. Pea 'oku mea'i pē ia 'e he Hou'eiki 'o e Pule'angá kuo kamata 'a e ki'i kalasi he Kolisi ko Tupou fakahōhoa tatau mo e 'uhinga 'o e Niuingtoní. 'Oku māfana ai 'a e motu'á ni, 'oku 'ikai ke ngata

pē 'i he mā'imoa langimama'o 'a e Tu'í, ki he Hou'eiki Nōpelé ka 'oku vakavakaō ai pē mo hono tokanga'i 'o e fakalūkufua 'o ha kaha'u 'o Tongá ni 'i ha foaki 'a e fu'u kekele lahi 'i Kauvai, ke langa ai e akó 'i he 'uhinga e tau'atāina mo e maama 'a e kaha'u 'a hono kakaí.

Vikia polokalama 'a'ahi ngoue ko e maa'imoa 'uli'i Tama Tu'i

Sea ko hono tolú ko e anga 'o e 'a'ahí. Mau mata ngāue ai he to'ofuhe 'a Ha'a Havea Lahí ko e mā'imoa 'uli'i 'a e Tu'í 'i he 'Api ko Vilá Mata ki 'Euá. Ko u lave'i Sea tapu mo e takafalu 'o e Tu'í, 'oku lahi ange 'ene mā'imoa ngoué 'Ana ia 'ia tautolu, fu'u 'eka ia 'e 40 tupu. 'Oku 'i loto he 'Ene mā'imoa 'uli'i 'a e ngaahi ngoue ia fe'unga mo e taimi pehé ni 'o e faingata'á. 'Oku 'i ai e manioke ia 'oku māhina 'e 3, fa'ahinga manioke 'e 6, 'i ai ai pea mo e kumala ka ko 'eku lave'i, 'oku 'ikai ko ha mā'imoa 'uli'i 'a e Tama Tu'í ia 'a e 'Afiona ko e Tu'í ke fakamāketi, ka ko 'Ene ma'imoa 'uli'i ke 'ave 'a e pulopulá ki he kakaí ke tokonia kinautolu he langalanga fo'ou fu'u taimi faingata'a. 'Oku ou lave'i ai Sea he 'a'ahi ko ení ko ha Tonga monū'ia, kei Tonga 'a Tonga, he'eku lave'i 'i he tataki 'e he Tu'i 'o Tonga, mo e moto 'o e fonuá e lotú mo e to'ofuhe lelei 'a e 'Eiki Palēmiá. Na'e 'ikai ke 'i ai ha'aku 'amanaki 'aku ki ha fu'u taimi faingata'a pehé ni 'e holo ai 'a e la'ilū 'o pa'anga 'e 1, kae mahu 'a e fonuá, pea 'oku ou lave'i, he 'ikai ke ta'ea'u 'a e lū 'o seniti 'e .50...

<008>

Taimi: 1101-1106

Lord Tu'i'āfitu: ... ko ha Tonga ia 'oku tofi'a 'aki 'e he ... Ko ha Saame ia na'e me'a 'aki 'e he Minisitā he pongipongi ni ha Tonga, monū'ia ha Tongá 'oku fonua ai e hōfangahau 'a e 'Otuá. Sea, ko 'eku māfaná kuo toe mafao mai 'a e To'ukupu 'o Loto Tatau ke ne fakamā'opo'opo 'a hono kakaí ko hotau Tongá ki he lākanga na'e 'ikai ke ofi ai ha Pasifiki Saute ki hotau Tongá ki he ako ko e fuofua mata'itohí mata'itohi ia 'a ... 'I he lotú na'e fuofua a'u mai 'a e Kosipeli ia ki Tonga ni 'i Nu'usila pea mahino ange e lotú pea tō ai e 'ofa 'i Tonga ni te'eki ke tō ia 'i 'Aositelēlia na'e ha'u mei ai 'a e kau lotú. Ko ha tāpuaki pehé Sea ko e hā'elea he 'Ene 'Afió 'o Ha'a Havea Lahí pea 'oku 'i ai e lea 'a Vava'u, ko 'ene lava pē 'a 'Ulukalalá ko 'ene 'osi ia 'a Vava'u pea ko e lea ia 'oku fakatuketuke 'aki e fonua ni ko 'ene lava pē 'a Ha'a Havea Lahí ko 'ene kakato ia 'a e kanokātoa. Fakafeta'i atu he ma'u koloa Sea pea 'oku talaloto atu pē ki'i konga si'isi'i telia na'a faifai kau ngutu tamulea 'i he māa'imoa fisifisimu'a mo e to'ofuhe 'ulumotu'a 'o Havea Lahí pehé ki he laumālie lelei e Feitu'una pehé ki he 'Eiki Palēmia kae fai e fekaleí ki he māa'imoa 'a e Tu'í ko u lave'i 'ilonga pē 'a Vava'u ia he Hā'elé mo e 'a'ahi ko eni 'ikai toe 'i ai ha me'a ia ko e meleni fakamāketi 'i Vaini, fahi kotoa e meleni 'osi pea nau tokoto ai 'o 'olunga hanga ki he 'Otua, Sihova, 'e Sihova malu'i homau Tu'í 'a homau Haú, leveleva e fakahoha'a kau tatau atu Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki kuo tu'utu'uni he taimi ke tau mālōlō.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1126-1131

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua ki hono me'a'angá)

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki tau hoko atu ki he Fika 4 'etau 'Asenita, ngaahi lipooti fakata'u 4.1 ki he 4.10 Lipooti Fakata'u mei he 'Ofisi Palēmia a'u mai ki he Lipooti mei he 'Ompatimení. Me'a mai e Fakafofonga Nōpele Vava'ú.

Fokotu'u ke tali ngaahi lipooti fakata'u pea fakatokanga'i

Lord Tu'i'āfitu: Tapu pē mo e Feitu'una Sea hūfanga atu pē he lotu lelei he pongipongi ni toe fokoutua tu'o ua hake ho Falé fekau'aki mo ho'o tu'utu'uní. Sea ko e fakahoha'a pē motu'a ni ia pē 'e laumālie lelei e Feitu'una pehē ki he Fale Aleá ke tau tali pē ā mu'a 'e kitautolu 'a e ngaahi lipooti fakata'ú mo fakatokanga'i ko e 'uhinga ko e ngaahi ngāue eni ia kuo fai hono fakahoko pea 'oku fononga e Pule'anga ia 'oku matangi lelei mei he fetongi mei he Pule'anga kuo maliu atu. Ka ki he 4.11 mo 12 mo 13 mo 14 Sea ko u lave'i pē ke tuku atu ki he Feitu'una 'oku 'i he malumalu ...

<009>

Taimi: 1131-1136

Lord Tu'i'āfitu: ... ia e Feitu'una 'a e 'Atitá na'a 'i ai ha 'ū me'a 'e mahu'inga ke fai ha feme'a'aki ki ai pea ka 'ikai Sea pea toe tali pē ā mo e ngaahi lipooti ko ia mo e fakatokanga'i. Ko e anga pē ia e fakahoha'a Sea ko e 'uhinga kae nga'unu e ngaahi ngāue e Fale na ko ena 'oku toe e Lao fakalelei'i Konisitūtone mo e 'ū Lao 'a e Pule'anga ko e fokotu'u pē ia Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u ē mei he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u ke tau tali 'a e Lipooti 'Ofisi e Palēmia 2016/17, 17/18, Komisoni Ngāue Fakapule'anga Ta'u 2018/19. Potungāue MEIDECC 18/19. Potungāue Komeesi, Konisiuma Fakafetau'aki, 'Ilo Fo'ou mo e Ngāue 'a e Kakai 'i he 2016/17 mo e 17/18, Potungāue Fakamaau'anga 2018. 'Ofisi 'a e 'Ateni Seniale Ta'u 2008/2009, 2010/2011, 12/13, 14, 15 mo e 16. Komisoni Filí 2019 mo e Pepa Fakamatala Tānaki Potungāue Toutai 2018/19, 17/18. Potungāue Ngoue 2015/16, 16/17,17/18 pea mo e Lipooti e 'Ompatimeni 2017/18. 18/19. Ko e fokotu'u eni Hou'eiki.

Hou'eiki ko e tānaki atu pē fakamatala mei he Kalaké ko e ngaahi lipooti fakata'u 'oku 'i he'etau 'Asenitá ko e 5.9 mo e 5.1, 5.10 pea mo e 5.21 'a ia ko e Potungāue MEIDECC mei he Ta'u 2017/18. Komisoni Kau Ngāue Fakapule'anga 17/18 pea mo e Lipooti Fakata'u 'a e Polisi ki he 2016/17 mo e 17/18 ko e 'ū lipooti ko eni na'e tukupi mo ia ki he Komiti Kakato 'i he ta'u kuo 'osí. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Poupou ke tali ngaahi lipooti fakata'u kae hoko atu kī he ngāue 'a e Fale

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea ni Sea. Tu'u pē 'a'aku ia Sea ko e poupou atu ki he fokotu'u kuo fai mei he tēpile 'a e Hou'eiki. Ko e ngaahi lipooti kātoa ko eni ko e fakakakato mai pē ia e fiema'u fakalao ki he ngaahi potungāue ke nau fakahū mai e ngaahi lipooti fakamatala ngāue ki he ngaahi ta'u kātoa ko eni 'Eiki Sea. Hangē

pē kuo mea'i he Fale 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke toe fu'u 'i ai hano 'aonga fau 'o'ona ia ki he hoko atu. Ko ia 'oku ou poupuu atu ke tau tali kātoa pē 'e tautolu e ngaahi lipooti fakata'u ko 'eni mālō kuo fakakakato he ngaahi potungāue hono fakakakato mai e fiema'u fakalao ko eni ka tau hoko atu tautolu ki he ngaahi ngāue 'oku fiema'u ia 'oku toe mahu'inga ange 'Eiki Sea mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki hangē ko e fokotu'u ko eni mei he Fakafofonga Nōpele ko eni 'o Vava'ú na'e 'i ai 'ene me'a ke fakakau atu pea mo e 4.11 ki he 4.14 'a ia ko e Lipooti Fakata'u ia e 'Ofisi e 'Ateni, 'Atita Seniale 18/19. Pea mo e ola 'o e 'atitá ki he, a'u ki Sune 2019 pea mo Sune 2020 ke fakakau mo ia?

Lord Tu'i'āfitu: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u eni. 'Oku 'i ai e poupuu toe 'i ai ha me'a e Fakafofonga Hou'eiki?

Poupuu tali ngaahi lipooti kae alea'i pe Lipooti 'Atita ki Sune '20 ke fai ngāue ki ai

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u tapu mo e Seá ko 'eku kole atu pē 'a e Lipooti ko eni 'a e 'Atitá ki he Sune 20 ke tuku pē ia ke fai hano, ha vakai ki ai 'Eiki Sea he ko e 'uhinga 'e tokoni ia ki he fakalalakaka 'o e ngaahi ngāue 'o e ngaahi potungāue ka ko hono toe ko ē e ngaahi lipooti kehe ko u poupuu atu ki he fokotu'u na'e fai.

<009>

Taimi: 1136-1141

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga kapau ko ia 'oku tonu ke tuku makehe pē 'a e 4.13 mo e 4.14 'a ia ko e Lipooti 'atita, 'Atita'i e ola e tokanga'i e nNaahi Koloa Tauhi taumu'a 'o e Pule'angá, Sune 2020, pea mo e 'atita 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e faipau ki he lao, 2018 ki he 2019 Sune 2020. Kātaki Hou'eiki 'oku hala 'a e fakalea ko eni 'i ho'omou 'asenita, 4.13 'oku tonu ke lau, Lipooti 'Atita, 'Atita'i eOla Tokanga'i 'o e Fakatau Fakapule'anga, Sune 2020. Kole atu Hou'eiki ke tau pālōti.

Pālōti'i 'o tali kotoa 'u lipooti fakata'u tukukehe 'a e 4.13 & 4.14

Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e ngaahi lipooti fakata'u 'a ia ko e 'asenita 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5, 4.6, 4.7, 4.8, 4.9, 4.10, 4.11, 4.12, 5.9, 5.10 mo e 5.21 kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki, toko hongofulu ma ono (16)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu leva ki he toenga ‘asenita ko eni ‘i he Fale Alea ko e toenga ‘oku kei ‘i he Komiti Kakato ‘a ia ko e 4.13, pea mo e 4.14. ‘A ia ko e Lipooti ‘Atita ‘o e Ola Tokanga’i ‘o e Fakatau Fakapule’angá Sune 2020. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai e lipooti.

Lipooti ‘Atita ‘o e Ola Tokanga’i Fakatau Fakapule’angá Sune 2020

Kalake Tepile: 13, 14... Tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato e Fale kae ‘atā ke lau atu ‘a e Lipooti ‘Atita ko ia ki he 4.13 ‘i he ‘asenita. ‘Ulu’i tohi pē ‘a e Potungāue ‘Atita.

‘Aho 26 ‘o Sune 2020

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku ou fiefia mo e loto faka’apa’apa mo’oni ke u fakahū atu heni ‘a e Lipooti ‘Atita’i ‘o e Ola, ‘o e Tokanga’i ‘o e Fakatau Fakapule’angá ‘o fakatatau ki he kupu 10 (a) ‘o e Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule’angá 2007, mo hono ngaahi fakatonutonu.

Sefita Tangi (Fakamo’oni)
‘Atita Seniale.

Lipooti makehe ki he Ngaahi Ngāue Fakapa’anga & Fai pau

Tohi fika 4.14 ‘i he ‘asenita. ‘Ulu’i tohi pē ‘a e ‘Atita Seniale.

‘Aho 29 ‘o Sune 2020

‘Eiki Sea’o e Fale Alea,

‘Oku ou faka’apa’apa ke fakahū atu ‘Eiki Sea ‘a e Lipooti makehe ko eni, ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngāue Fakapa’anga mo e Fai pau ki he Lao 2018 ki he 2019, fakatatau ki he kupu 24 ‘o e Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule’angá 2007 mo hono fakatonutonu.

Ko e lipooti makehe ni ‘oku fakamā’opo’opo’i ai ‘a e ngaahi ola mo e ngaahi ...

<005>

Taimi: 1141-1146

Kalake Tēpile: ...Fokotu’u ‘o e ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngāue Fakapa’anga mo e fai pau ki he Lao Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Fakapa’anga ‘a ia na’a mau fakahoko ‘i he ta’u 2018 ki he ta’u 2019.

‘I he loto faka’apa’apa mo’oni
Fakamo’oni Sefita Tangi

‘Atita Seniale

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga

Kole tuku ki he Kōmiti Pa’anga ke ngāue ki he ongo lipooti ‘atita & toki fakahū mai ki Fale Alea

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea fakatapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki Sea. Fakamālō atu ki he ‘Atita Seniale hono fakahū mai e lipooti ko eni ‘Eiki Sea, pea ko e founa ngāue pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea ko u kole atu mu’a ke tau tuku e ongo lipooti ko eni ki he Komiti Pa’anga ke nau vakai ki ai pea nau toki lipooti mai ki he Fale Alea mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

(Pou pou Hou’eiki Mēmipa ki he fokotu’u)

Pāloti’i ‘o tali tukuhifo ongo lipooti ‘atita ki he Kōmiti Pa’anga

Pou pou tukuhifo ia ki he Komiti Pa’anga kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tukuhifo e lipooti ‘etau ‘asenita 4.13 mo e 14 ki he Komiti Pa’anga kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 16.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. ‘A ia ko ‘ene lava ia ‘etau ‘asenita na’e ‘i he Fale Alea ko e toenga ‘etau ngāue ‘oku ‘i he Komiti Kakato. Mālō Hou’eiki tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a mai Sea Komiti Kakato ki hono me’a’anga)

Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua Mafimafi he fakalaumālie lelei e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea pehē ki he ‘Eiki Palēmia. Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga kole atu ke u hao atu ai pē he tala fakatapu kakato ‘a e ‘Eiki Sea mo e ngaahi feme’a’aki ‘i hono Fale tuku mu’a ke tau hoko atu ki he ‘etau ‘asenita ko e ‘uhinga ko e taimi ‘o e alea ‘i he Fale ni. Ko ia ai Tongatapu Fika 8 ko ‘ene lava pē e lipooti ‘a Ha’apai 12 5.2 na’e tengetange e Feitu’una kapau ‘e ‘i ai ha taimi ‘e lava pē ia pea foki hake leva kiate koe. ‘Oku ou kole ki he Fakafofonga Ha’apai 12 me’a mai koe he ko koe na’e ngata ai ‘etau ‘asenita uike kuohili mālō.

Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2019 & 2020 ‘a Ha’apai 12

Mo’ale Finau: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pehē ki he ‘Eiki Palēmia, fonua pehē ki he toenga ‘a e Mēmipa ‘o e Komiti Kakato ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ‘oku ou fiefia he faingamālie ko eni ke u fai atu ha’aku lipooti fekau’aki pea mo e fatongia mafatukituki ‘oku hilifaki ‘e he Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai kae pehē ki he Hou’eiki Nōpele. Ko ia ai ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e lipooti ‘e ua ‘oku ‘iate au. Lipooti 1 ko e 2019 pea ko e lipooti hono 2 ko e 2020, ka te u feinga pē ‘Eiki Sea ke u hanga ‘o to’o ‘a e ngaahi kongā lalahi mo e ngaahi kongā mahu’inga ‘i he lipooti ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e ...te u kamata pē au ‘Eiki Sea mei he peesi 1. ‘Oku ‘i ai e ki’i lea pehē ko e ngaahi la’i’ata pē ko e ngaahi tā ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o fakafōtunga mai ‘a e ngaahi lea ‘e lau afe, lau afe ‘e he ngaahi la’i’ata. Pea ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou loto ke u kamata pē he peesi 1 ‘o ‘unu’unu atu ai pē pea ke foki mai ki he 2020 ke u feinga pē na’a ‘osi pē he ki’i toenga taimi ko eni Sea ‘i he ho’ata ni.

Ko e 2019 ‘Eiki Sea ‘i he peesi ‘uluaki kamau te mou me’a ki ai Hou’eiki. ‘Oku ‘i ai e ki’i fo’i lea ‘i ‘olunga ‘oku ‘asi ai mou langa hotau fonua, pea ‘oku tu’u ‘i lalo *by King Tupou The First* ‘Uluaki. ...

<007>

Taimi: 1146-1151

Mo’ale Finau : .. ko e kaveinga ngāue ia ‘Eiki Sea ‘o e ‘a’ahi ‘a e motu’á ni ki hoku vahefonuá ki he 2019. ‘Oku toe tatau pē mo e 2020. Ko e ‘uhinga na’a ku fokotu’u ai e ki’i fo’i *statement* ko iá ‘Eiki Sea, fakakaukau e motu’á ni ke fakatō ki he loto hoku vāhengá ke mau hanga ‘o tautapa ‘a e ngaahi ‘ū me’a kehé ‘o a’u pē ki he fakapolitikalé, ‘o tuku ki he tafa’akí ‘Eiki Sea, ka mau hanga ‘o tui ‘a e teunga pea mo e fekau na’e tuku ‘e Tupou I ‘i Ha’apai ‘Eiki Sea ‘i he hili hono tau’i ko ia ‘o Velatá.

‘I he hili hono tau’i ‘o Velatá ‘Eiki Sea na’e ikuna e taú mea’i pē ‘e he Feitu’una. Ko e kaveinga matu’aki fakaofu, na’e nofo he laumālie ‘o e Tama ko Taufā’āhau ikuna e taú. Nau mavahe mei Velata ke nau foki fakatokelau ki Pangaí nau mālōlō ‘i he ‘Api ‘oku ui ko Mātuku-‘a e-Tau. Ko e ‘api ko eni ‘Eiki Sea ‘oku kei tu’u pē ‘i Tongaleleka ‘i he ‘ahó ni. ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea na’a nau ki’i ha’oha’o hení na’e tuku ai ‘a e fekau ‘e Taufā’āhau ki he ‘Ene kau naité ‘O Ne folofola ange, ko ‘etau mātuku ko eni ko ‘ene ‘osi ia ‘a e taú, he fonua ko eni, ko e me’a pē ke toé ko e lotú pē pea mo e akó ‘o hangē ko e me’a ko ia na’e hoko ki Lea’aetohí ‘Eiki Sea. Ko e taimi ko ē na’a nau fononga fakatokelau ai ‘Eiki Sea ‘o nau fakalaka he ki’i ‘api ‘oku ui ko Iakalahi, ko e ‘api eni ‘Eiki Sea na’e tō ai e Tu’uhetoká. Na’e ‘i ai ‘a e ki’i fo’i ‘ohofi tau makehe ai.

Ko e ki’i fo’i ‘ohofi atu ko eni ‘Eiki Sea hangē ha ki’i feinga liukavá, pea ‘oku mea’i pē ia ‘e he Feitu’una ‘Eiki Sea na’e velo’i ai ‘a Taufā’āhau ‘e he tokotaha ‘ikai ke u fie lave ki he tokotaha ko eni ‘Eiki Sea, pea na’e hoko ‘a e ki’i makukú pea na’e hanga ‘e Taufā’āhau ‘o fakafoki ‘a e fu’u taó ‘o velo’i ‘o punakaki e tokotaha ko eni ‘o fihia he fu’u nonu, ko e ‘uhinga ia e Fanganonú ‘Eiki Sea pē ko e hanoku he fu’u nonu. Pea ‘i he’enu hifo ki he Fanga ‘i he Sī, na’e talaange ‘e Taufā’āhau,

kau tangata mālō e tau, mālō e va'inga mālie. Kuo lotu e fonuá kuo fakatahataha'i 'a Tonga. Ka ko eni, mou mātuku mou takitaha foki ki hono vahefonua. Hili 'ene hanga 'o vahe 'Eiki Sea ke nau foki, 'i ai pē fanga ki'i fakapale na'e fai, ka ko e fo'i toko 3 ko ia na'e toe mai he vaká 'Eiki Sea nau ta'utu pē, nau sio pē mo nau mūnoa pē 'o nau 'unaloto pē ko e hā honau pale. Ko e toko 3 ko eni 'Eiki Sea ko Pita Taufatofua mei Kotu, Kava Mo'unga'one mei Mo'unga'one, mo Fanua Lofanga mei Lofanga. Nau tangutu kuo nau mokosia 'Eiki Sea kuo fāngailupe e la'ā ke tō kuo ikuna e misiona 'a e Tama ko Taufā'ahau ke fakalotu'i 'a Tonga. Pea talaange 'e he Tamá ki he toko 3 ko eni mālō 'a e taú kuo ikuna, ko kimoutolu mou nofo pē 'i Ha'apai, Mou foki pē ki he fungamaká langa ai e fonuá ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea na'a ku to'o mai ai e fo'i fekau ko ē ke taumu'a 'aki 'a e 'a'ahi 'o e 2019 mo e 2020 ko e ui ki hoku kāinga ki Ha'apai ki homau hisitōlia. To'o 'a e politikí ki tafa'aki, to'o 'a e ngaahi tui kehekehé ka mau to'o mai 'a e fekau 'a e Tu'i Ha'apai ke langa e fonuá.

'Eiki Sea ko e ki'i fakatātā ko ena 'i lalo hifó ko e fōsoa eni 'oku fa'a hanga pē 'e he 'Eiki Palēmiá 'o fakamatalili'i 'aki 'a e motu'á ni. Ko e fōsoa, ki'i fōsoa ko ē 'Eiki Sea, 'oku fakahingoa ia 'e he Kovaná ko e Fanga ko Mate au he 'Ofa ki Ha'apai, pea kuo 'osi tu'u hono papá. Ko e ki'i fōsoa ko ē pea 'oku ou kole fakamolemole ki he 'Eiki Palēmiá 'oua mu'a te ke toe hanga 'o tukuhifo e motu'á ni he'eku feinga ke u ngaahí, ko e ki'i fōsoa ko ē 'Eiki Sea ko e faha'i ki hení na'e 'osi a'u 'a e tahí ia ki he halapule'angá. Ne u lave 'anenai te u fakamatala he ngaahi la'i'atá he 'oku ne 'omai 'a e lea lauafe. Faha'i ki hení halapule'anga ia, ko e tanu atu, pea ko e fo'i fōsoa ko ē 'oku 'asi ko ē 'oku mau tu'u 'i 'olunga 'i he funga fōsoa motu'a mahalo pē 'oku meimei ta'u 'e 100 'Eiki Sea. Ko e ki'i fōsoa motu'a 'oku ou manatu'i he'eku kei lautohí na'a mau luelue ai, na'a mau sio kimautolu ki he ta'u 'a e tahí na'e 'i lalo ia 'aki 'a e mita 'e 2. Ka 'oku ke mea'i 'Eiki Sea ki he ...

<008>

Taimi: 1151-1156

Mo'ale Finau: ... ngāue 'a e *climate change* ke ne uesia 'a e Fo'i 'One'one. Pea mau hanga leva 'Eiki Sea 'ikai ke 'i ai ha silini ko hono mo'oni ne ha'u e ngaahi 'esitimetri mo e ngaahi *costing* fu'u lalahi pea na'e 'i ai e ki'i sēniti na'e ma'u pea fakakaukau e motu'a ni ke ngaahi ke ki'i ta'ofi fakataimi e tahí mei halapule'anga 'Eiki Sea ke fai ai e ki'i ngāue ko 'e ē. Ko e leipa 'a e ongo tangata he ki'i ngāue ko ia 'Eiki Sea 'oku ou fie fakahā hení 'i Fale ni na'e pa'anga pē 'e 5000 'e Sea pea 'ai e ki'i fōsoá ko e ki'i fo'i 'alunga ko 'e ē ko e kole ia he Fakamaau Polisi na'e 'i Ha'apai ko e motu'a 'oku kakau ko e motu'a ko eni 'Eiki Sea ne 'alu ange 'i Ha'apai pea ko 'ene me'a 'oku fa'i he'ene fakamālohisinó ko e 'osi pē ko ē haafe 'a e nima hopo pē ia 'i Fale hopo 'o 'alu ki tahi 'o kakau mai ai pē ia 'o toki hake mai 'Eiki Sea 'i hono 'api. Pea ne talamai kia au, talamai kiate au, 'ai ha'aku ki'i fo'i hala ke 'uhinga ke u ha'u pē 'o hake hake pē ai ke 'oua toe kaka pea 'ai ai e ki'i fo'i hala ko ē 'Eiki Sea.

Sai ko e ki'i la'i tā ko eni 'i lalo 'aupito 'Eiki Sea 'io ko e me'a 'e taha 'Eiki Palēmia ko e ki'i fōsoa ne ki'i maumau na'a ne lava'i pē ia e ki'i fo'i afā 'e ua 'i he fo'i afā faka'osí ki'i holo atu mei 'uta pea ki'i avaava mai mei tahi 'a ia ko e me'a ko ē te u kole 'Eiki Palēmia ko e taimi ko ē 'e 'ai e hala ko eni ko ē *seawall* 'a Holopeká 'e fakalelei' i e ki'i fōsoa ko 'e ē monomono pea lele ai ki Tau'akipulu. Ko e ki'i fakatātā ko ena 'i lalo 'Eiki Sea 'oku ui ia ko e 'Api Hopoate ko Fale'one. 'Eiki Sea ko e ki'i fo'i la'i tā fakahisitōlia ē. Ko e naunau ko ē 'Eiki Sea na'e 'ikai ke 'i

ai ha fakamole ‘e taha ‘a e Pule’anga ‘i he ki’i fale ko ‘e ē ke pehē ke toe ‘ai hano patiseti pē ko e Potungāue Pilīsoné ko e naunau kotoa ko ē ‘Eiki Sea ko e to’o mai ia mei he Falehopo Fale Fakamaau’anga motu’a na’e fekau e kau hopoate ke nau ō to’o pea ‘omai leva ia ‘o langa ‘aki e ki’i fale fungavaka ko ‘e ē ko ‘olunga ‘oku ‘ofisi ko lalo ko e ‘ofisi mo e pilīsoné. Ko e loki pilīsoné ‘e 10 ‘Eiki Sea ‘i he ki’i fale ko ‘e ē, nima he tafa’aki to’omata’ú nima he tafa’aki to’ohemá. Ko e tokotaha ko ē ‘Eiki Sea na’a ne hanga ‘o langa e fale ko ē na’e ‘ikai ke totongi. Ko e ki’i motu’a e Feitu’una ‘Eiki Sea ko Va’e ‘o Tu’itonga na’a ne langa ta’etotongi ‘a e fale ko ‘e ē. Ko e ki’i motu’a ia ‘Eiki Sea na’a ne hanga ‘o taki e ngāue hono hae mai ta’etotongi. Pea ‘i he ‘aho faka’osi ko ē na’e teu ke hopokí ‘Eiki Sea na’a ku ‘eve’eva atu ko u ‘alu ma’u pē ‘o sio ki he’enau ngāue mo ‘eku fiefia pea na’a ku to’o e telefoni ‘Eiki Sea ‘o ki’i tā mai ki he Pule ko ē ‘i Tolitoli ka Tapueluelu. Ko u tā mai, tokoua ‘oku ‘i ai e ki’i motu’a heni ko Va’e Tu’itonga ko ‘ene langa e fale ko eni na’e ta’etotongi me’a ní ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano ki’i pale, ‘Eiki Sea fakanounou e ki’i talanoá ko ho’o motu’á ‘oku feitu’u taha he taimi ni ‘i Hu’atolitoli ko ia ‘oku ne fai holo e ‘ū langa ko eni ‘a e Pule’anga ‘o ngāue’aki e kau hopoate pea ko u tui pē ‘oku ne fanongo mai ko u fakamālō atu ‘Eiki Sea ko e fakatātā ia ko ē ‘Eiki Sea.

Ko e te u hoko atu ‘Eiki Sea te u feinga pē ki he ki’i taimi ... ‘ikai loto ke u to’o e fu’u taimi lahi ko e hoko atu te u hoko atu pē te u to’oto’o pē au ke u *skip* atu pē ki he hoko atu te u ‘alu atu ki he peesi hono fā ko e peesi fā ko e kaveinga ngāué ‘osi fe’unga pē me’a nau lave ki ai ko e langa fonua ko e kaveinga ia. Ko e peesi hoko peesi nima ko e talateu te u hanga pē ‘o to’o e fanga ki’i me’a mahu’inga ai ‘i heni. Ko e ‘a’ahi ko ē ‘o e 2019 ‘Eiki Sea na’e fakahoko ia mei he ‘aho 24, ‘aho 10 ki he ‘aho 24 ko ē ‘o Siulai ke ‘asi na’e kakato pē ‘Eiki Sea e ngaahi uike na’e ‘omai ke fai ai ‘a e ‘a’ahi ko eni ‘Eiki Sea.

Pea ‘i he palakalafi ko ē ‘i lalo ‘aupito ‘Eiki Sea ‘oku ‘asi ai e ki’i me’a ko eni, ‘i he fakataha’anga kotoa pē na’e fai ai ‘a e feinga ke fakamahino ki he kakai ‘a e fatongia tefito ‘o e Fakafofonga Fale Aleá ko e fa’u lao. Ko e fakataha kotoa pē ‘Eiki Sea ‘i hoku ngaahi kolo ko ē ‘e 9 ‘a ia ko e ngaahi kolo ‘e 9 hoku vāhengá ‘a ia ko Koulo, Holopeka, ko Pangai, Ha’ato’u, Hihifo, ‘Uiha, Felemea, Lofanga mo Mo’unga’one. Ko e fakataha kotoa pē ‘Eiki Sea na’a ku feinga ke fakamahino ki he kakai Ha’apai ‘a e fatongia ko ē ‘o e Fakafofonga Fale Aleá ko e fa’u lao ‘oku ‘ikai ko ha ‘alu ‘o tufa pa’anga. Na’a ku toe fakamahino ki hoku kāinga ‘Eiki Sea ko e pa’anga ko ē te u pule ki ai ‘ikai ke u pule ka te mau, te u hanga ‘o vahevahe ‘a e pa’anga pē ko ē ‘oku ‘omai ko ē he Fale Alea. Ko e toenga ko ē ‘o e ngaahi me’a fakapa’angá ‘oku ‘i he Pule’anga ia pea na’e mahino ki he kāinga ‘Eiki Sea. ‘I he peesi hono ono ...

<009>

Taimi: 1156-1201

Mo’ale Finau: Hou’eiki ‘oku ‘asi ai, ko e me’a pē ia ‘oku ‘asi ai ko e vahevahe ko ē ‘eku seniti. Ko e vahevahé ‘Eiki Sea ‘oku taki pa’anga ‘e 1 mano ‘a e fo’i kātoa ‘a e ngaahi kolo. Pea ko e toenga, ‘oku fakahū leva ia ki he ki’i *account* ‘oku ‘asi pē ‘i lalo hē ‘oku ‘asi pē ai ko e Ha’apai *Beautification Committee*, ko ena ‘oku ‘asi ‘i lalo he palakalafi ko ē ‘i lalo ‘aupito. ‘A ia ko hono tuku ko ē silini ‘i ai ‘Eiki Sea, ‘oku toe foki pē ki he komiunitī ‘a e ngaahi *project* ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i loto he *project* ko ē ‘a e, ‘oku tokanga’i ‘e he ngaahi komiti fakakolo. ‘A ia ko e taki 1 manó ‘osi hanga pē ‘e au ‘o vahe, ‘ave pē ki he’enau *account*, ka u falala pē kia kinautolu ‘Eiki Sea, ke

nau tānak e *receipt* ko e *invoice* mo e lipooti kātoa ko ia ‘o ‘omai kiate au ke ‘omai ki Fale Alea. Ko hono fakanounou ‘Eiki Sea te u pehē pē kou fiamālie pē ki he ‘eku ngaahi ‘iuniti ‘enau ngāue fakapa’anga. ‘Oku ‘i ai pē fanga ki’i me’a ke fakalelei’i mahalo ko e tuai pē ka ‘oku ou fiamālie. Ko e sēniti ko ē ‘oku ‘i he’emau komiti ‘amautolu ‘Eiki Sea ‘oku ou hanga ‘o to’o mai e fo’i toko 2 mei he Pule’anga ke na tokanga’i ‘emau tohi pangikē. ‘Oku ou to’o mai ‘a e Pule ko ē ‘o e *MOI*, Ha’apai mo e tokotaha Tokoni Pule Takimamata, fakataha mo ‘eku ta’ahine ko ē ‘i hoku ‘ofisi. Ko e ‘uhingá ‘Eiki Sea ke fakapapau’i ‘oku kau kātoa mai e ngaahi va’a kātoa ‘ata ki tu’a e ngāue ‘oku fakahoko ‘Eiki Sea.

‘A ia ko e ‘osi ia ‘eku fo’i peesi ko ia te tau ‘alu leva ki he peesi hokó peesi 7, ‘io, te u toe foki ki he’eku sēniti ko ē ki he *beautification committee*, kapau ‘oku ‘i ai ha ngāue ‘a e ngaahi koló ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke tau pehē ‘oku anga, tau pehē, pē ‘oku ‘ikai ke ‘oange ia he komiti fakakolo, tau pehē hangē ko ení, ko ha ki’i ‘ā ngoue me’a pehē, kuo nau toki ha’u nautolu ia ki’i fo’i sēniti ko ē ‘i loto ‘i he’emau komiti, hanga leva ‘emautolu ‘o *monitor* mo fai e fanga ki’i ngāue ko ia.

Ko e peesi hokó ‘Eiki Sea peesi 7...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u ki’i tokoni atu pē mu’a Sea ‘oku ou tui ko e ki’i me’a si’isi’i pē ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ki’i me’a mai ke le’o lahi he ‘oku ‘ikai ke u ongo’i atu heni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ka u ki’i tokoni atu pē mu’a Sea. Kātaki pē ko e ki’i tokoni si’isi’i pē ka ‘oku ou fiefia au ia he lipooti, pea tapu pē mo e Feitu’una, ko e ‘uhinga pē au ki he mata’i fika ko ē ‘oku ngāue’aki ki Mo’unga’one mo e feitu’u ko ia, meimei pehē ‘e au ko e miliona, ka ko e ‘uhinga ke toe ki’i vakai’i angé pē ko e fiha koā ‘a e *coma* ko eni ‘oku ngāue’aki ke ki’i fakatonutonu pē mahalo ‘oku ou tui ‘e ‘aonga. Na’a ‘oku pehē pē mo e fika ko ē ‘a Ha’apai.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i lea ‘oku ‘ai ke u fai ka ‘oku ou loto pē ke tuku, tuku pē ke fai ‘etau ngāue. Ko e 1 mano pē, tukukehe kapau ‘oku lahi e ‘ū noa ia, ko e koloa pē ke fanongo mai pē. Manatu au ‘Eiki Sea ki he fakamaaka ‘a e motu’a na’e fai ‘i he taimi ko ē, sivi. Ki’i motu’a pē mei Hahake na’e faiako ‘i ‘Atele ‘i he taimi ko ē. ‘Alu atu, ‘alu atu e maaka ia kuo 600 e ni’ihi, fai e sivi ki he 100 ‘oku ha’u e 600 ia, ha’u mo e 700, 800, faifai atu ‘Eiki Sea kuo a’u e me’a ki he pule, ko e hā kuo pehē ai e fakamaaka, ko e me’a ‘oku tonu ke 100, Sea fakamatala ‘a e motu’a na’e pehē, ko e 600 ko e fo’i 6 ia, 700 ko e fo’i 70 ia, ko ia ‘e ‘ai ke ngali ko e faiako koe ‘oku ke ‘ilo ‘etau me’a. Sai pē ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e faiako ko ē ke fakatonutonu e faiako ko ē.

‘Eiki Sea ko e peesi 7 ko Koulo, ‘i he 2019 ‘Eiki Sea ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia hē, talamai pē ‘e Koulo ia fiefia lava ‘enau ngāue, tau sio ki he fakalata ‘a e me’a ko e *respond* mai ‘a e kāinga.

Ko e ki’i me’a pē ‘oku ou to’o ‘e au mei he me’a ko eni ‘a Koulo ki hē ‘asi ai ko e alea’i pē ke fakapapau’i pē ‘enau fanga ki’i ngāue ‘i he kaha’u. Ka na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fiema’u ia mei Koulo ke pehē ko ha me’a fakapa’anga, nau talanoa pē nautolu ki he ngāue kuo lava pea mo ‘enau sēniti, fai’aki e ngāue, ‘a ia kuo ‘osi ‘a e peesi ko ia, ‘i ai pē ‘enau ki’i fiema’u ki he 2020.

Ngaahi fiema'u Felemea he 2019

Ka u toe hoko atu mu'a ki he peesi 8, ko Felemea 'Eiki Sea, ko e ngaahi me'a pē na'e tokanga ki ai 'a Felemea 'i he 2019 'oku mahu'inga ke u 'oatu 'Eiki Sea, 'i he palakalafi ko eni 'a, 'uluaki 'oku 'asi ai ke tokanga'i ange mo fokotu'u ha ngaahi founa ke tu'uloa, pea ke 'aonga foki ki he kaha'u. Ki'i fo'i *statement* faka'ofa'ofa eni 'Eiki Sea. 'A ia ko 'eku sio ko ē 'a'aku 'Eiki Sea 'oku 'aonga 'a e mo'ui pea mo e ako ki he kāinga 'oku nau sio ki ha ngaahi me'a 'oku tu'uloa 'ikai ke nau sio nautolu ki ha me'a 'oku vave pē 'ene 'osi.

Ko e palakalafi 2 'oku 'asi ai ko 'enau palau na'e maumau, 'oku ou lipooti he 'aho ni 'Eiki Sea, 'osi ngaahi e palau ia ko ia, 'a ia ko 'eku lipooti te u 'oatu pē 'e au hē, 'oatu ai pē mo hono talí he ko e mahu'inga kiate au e lipooti ko eni 'Eiki Sea, 'ikai ke fu'u mahu'inga kiate au ki he Pule'anga, toe mahu'inga ange ke fanongo mai e kakai ko ē na'e 'ikai ke ō ko ē ki he fakataha ...

<005>

Taimi: 1201-1206

Mo'ale Finau: ...Hou'eiki Ke lava ke nau fononga fakataha mo e ni'ihiki ko ē na'e ō mai ki he fakataha. Ko e palau ko ena 'i he palakalafi 2 'Eiki Sea 'osi ngaahi ia 'osi mea'i pē he ongo Nōpele na'a mau ō atu ko ē he fakataha ko eni 'o e ta'u ni 'oku tau mai e ki'i palau 'i tu'a 'oku 'osi ngaahi ia. Ko e palakalafi ko eni hono hokó 'Eiki Sea 'oku 'asi ai na'a nau poupou ki he me'a 'oku ui ko e falekoloa sōsaieti mahalo ko e me'a eni he Pule'anga ko eni kuo 'osi. Na'e 'i ai 'a e fakakaukau 'a e Minisitā ko ia ke tu'u

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga lelei pē 'uhinga ko 'etau taimi

Mo'ale Finau: Ko ia

Sea Kōmiti Kakato: Kei toe lahi pē ho taimi

Mo'ale Finau: Mālō, mālō 'aupito Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki mou me'a hake ke tau liliu 'o Fale Alea

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00

<007>

Taimi: 1401-1406

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

'Eiki Sea: Kātaki Hou'eiki ke tau liliu 'o Komiti Kakato

(Liliu 'o Komiti Kakato me'a mai Sea Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Kōmiti Kakato: Kole ke u hūfanga he ngaahi fakatapu kakato kuo fakahoko he Fale 'Eiki ni kole mu'a ke u hūfanga atu ai kae hoko atu e ngāue kuo tuku mai ki he 'etau 'asenita. Ko u kole atu ki he Fakafofonga Ha'apai Fika 12 ke hoko atu ho'o me'a fekau'aki mo e 'a'ahi Lipooti Faka-Fale Alea mālō.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea mālō e kei ma'u Sea fakahoko e fatongia mamafa 'o hotau fonua pea mo e fale ni. 'I ai 'eku fakatapu ki he ongo Minisitā fale ni kau Minisitā, Nōpele pea phē ki he Fakafofonga Kakai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku tahataha e ki'i lipooti e motu'a ni pea 'ikai ke 'i heni e pule ia kae sai pē Sea 'oku me'a heni e pule pa'anga. Ko e tokotaha mahu'inga ia Sea tau ma'u heni he 'aho ni.

Fiema'u Felemea he 2019

Sea 'oku ou loto ke taki fale ni te u ki'i skip pē 'o vave pē 'i he 19 mou me'a hifo Hou'eiki ki he peesi 8 ...

<007>

Taimi: 1406-1411

Mo'ale Finau: ...ko Felemea ko e fiema'u pē 'a Felemea he peesi 8 ko 'enau palau ka 'oku 'osi ngaahi e palau ia ko ia 'Eiki Sea pea 'oku 'osi tau ia kia nautolu. Ko ia 'oku ou kole ki he kāinga 'oua te mou toe kole palau mou ngāue'aki e palau ko ena 'a ena 'oku tau 'i tu'a 'i hena.

Ko e ki'i me'a mahu'inga na'e 'i he 19 'i Felemea 'Eiki Sea. 'Oku ou loto ke u lave ki ai ko e falekoloa sosaieti. 'Oku *interest* e kāinga ke 'ai ha'anau ki'i falekoloa sosaieti pea ko ia 'oku ou fakahā ki he kāinga lesisita, kumi ha fale he taimi ni pea fakahā mai ke fai e ngāue ko ia. Mahalo ko e lava pē ia e ki'i kongā ko ē he 2019 'a Felemea. Te u toki lave ki he ngaahi me'a 'anautolu he 2020.

Fiema'u 'Uiha he 2019

'Alu hifo ki he peesi hoko peesi 9 ko 'Uiha. Ko 'Uiha 'Eiki Sea 'i he 2019 ko 'enau ngaahi me'a mahu'inga 'anautolu 'oku 'i ai fekau'aki pea mo 'enau... kapau te mou me'a hifo Hou'eiki ki he palakalafi 1, 2, 3, 4 palakalafi 4 na'e 'i ai 'enau ki'i lāunga 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e tufa palau ko ē na'e 'omi ma'a Ha'apai mei he *sister city* ko ē 'o Ha'apai ko *Dongguan City* mahalo na'e mahino'i 'i he vahefonua ia ko eni ko e palau 'e 8 'e fiha koā na'e fakataumu'a mai mahalo ia ki Ha'apai he ko e 'emau *sister city* pea vahe ia 'Eiki Sea 'o tofuhia 'a Tonga ni kātōa. Ka ko u fie fakahā atu eni ki he kāinga mou fakamolemole ko e tufotufa taau kuo pau ke mau ki'i mo'ua ki ai. Ko hono 'uhinga ia na'e fai e ki'i vahevahe 'ikai ke u loto 'Eiki Sea ka ko e me'a na'e 'ohake ia 'i he fakataha'anga ko eni.

Fokotu'u 'oua 'alu hangatonu silini tokoni vāhenga kī he Fakafofonga kae 'ave ki Fale Pa'anga

'I he palakalafi ko eni 'e 2 fakamuimui 'oku 'i ai e ki'i me'a ai 'oku mahu'inga ki he motu'a ni 'Eiki Sea na'e fokotu'u mai ia mei ai ke... ko e pa'anga ko ē 'i he Fale Alea 'oku 'omai ki he Fakafofonga ke 'oua 'e toe ha'u ia ki he Fakafofonga kae hangatonu ia ki he Falepa'anga. Kapau te mou me'a hifo Hou'eiki ki he palakalafi ko eni 'e 2 fakamuimui. 'Oku ou 'oatu hangatonu pē 'e au 'enau fiema'u hangatonu ki Falepa'anga pea toki ō leva fanga ki'i komiti fakakolo 'o 'ave ki ai 'enau ngaahi *project* pea mo 'enau tohi kole hangatonu ki ai e pa'anga. Ko e palakalafi ko ia. Ko e *view* ko ē 'a e motu'a ni Sea te u fakahā ki he kāinga 'oku ou tui au ia ki ai 'Eiki Sea, ka 'oku totonu ke fakamalohia e *local government* ke falala'ia 'Eiki Sea 'a e ni'ihi ko ē 'oku tangutu mai mei tu'a ke nau ha'u ki Falepa'anga ke fakapapau'i 'oku nau poto mo taukei mo *handle* e pa'anga lahi fakapapau'i 'oku nau lava 'o 'ilo'i e *project* ko ē 'oku fakalukufua pea fakapapau'i 'oku nau faitotonu pea nau ma'u e taukei. Ko 'enau ma'u pē 'Eiki Sea 'i he sino ko eni 'o fakatatau ki he fehu'i ko eni 'a e fo'i mālohinga ko eni 'Eiki Sea tui 'aupito au ia ki he fokotu'u. Ka 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e me'a ko eni fakafu'ituitui pē ngaahi vāhenga kiate au 'oku ou kei nofo pē 'o savea'i hoku vāhenga 'Eiki Sea, pea 'oku 'ilo'i lelei pē he kāinga hoku vāhenga mei Koulo 'o a'u ki motu. 'Oku nau 'osi 'ilo lelei 'eku falala pea mo 'eku me'a 'oku fakahā kia kinautolu 'oku mau fononga ko hono 'uhinga ia 'Eiki Sea 'oku mau taki 10000 ai ke u hanga 'o tesi'i kinautolu 10000 ke nau hanga 'o va'inga'i, fakalao, fakapotopoto 'alu pē ki he fiema'u fakalukufua 'oua 'e 'ai ki ha me'a fakatautaha pea 'i he'emaui fononga ko ia 'Eiki Sea ko 'eku 'ilo'i pē kuo nau taukei mo falala'anga, 'oatu kātoa e silini ia ki he ngaahi komiti fakakolo. Ko e hā hono kovi ko e hā hono maumau ka kuo pau 'Eiki Sea 'i he ki'i taukei 'a e motu'a ni ke u *monitor* takitaha maheni pē mo hono kāinga ke *monitor* ke fakapapau'i kuo nau 'ofa fonua mo mateaki mo mateaki'i 'a e pa'anga 'a e fonua pea 'e fai leva e fo'i *move* ko ia 'Eiki Sea.

Fiema'u Holopeka he 2019

Ko ia Sea ko e ki'i ngata'anga ia 'a 'Uiha ki he 2019. Te u hoko atu ki he peesi hoko ki Holopeka. 'Eiki Sea 'oku ou fie lau 'e au e fo'i palakalafi 1 he 'oku mālie ia kiate au ho kāinga 'oku pehē. Na'e hā mahino mei he fakataha'anga ni 'a hono fakakaukau'i lelei 'e he Komiti Fakakolo fakataha mo e kakai 'o e kolo ni 'a e ngaahi ngāue 'oku lolotonga fakakakato ki hono langa hake 'a e mo'ui 'a e kakai.

'Eiki Sea kapau ko e natula e 'o e komiti fakakolo mo e kolo 'ikai ke u toe tu'atamaki au Sea ki he fonua ko eni. Sea 'ikai ko ha'aku talaihangamai koe'uhí ko ho'o kolo mahalo pē na'e 'i ai ha'o ngaahi akonaki ki ko kāinga ka ko e taimi ko ē 'oku 'asi mai ai ...

<007>

Taimi: 1411-1416

Mo'ale Finau : ...'a e fa'ahinga loto'i ngāue ko ē, 'osi ongo'i pē 'e kita ia Sea 'oku malu e koloa ia e fonuá. Kae kehe 'i he ta'u pē ko iá 'Eiki Sea ne u hanga 'e au 'o fokotu'u he'eku lipootí ki'i fo'i lea ko e *example*, tohi'i pē 'i 'olunga hē, ke fanongo mai 'a Holopeka ko u hanga 'o fokotu'u atu ko e *example* ko e fa'ita'itaki'anga lelei 'a e me'a ko ia na'a ku ma'u he taimi na'e kamata ai 'emau

fakatahá 'Eiki Sea. Kātoa e fo'i konga ko eni 'o Holopeká 'i ai pē fanga ki me'a na'a nau 'ohake heni 'Eiki Sea te u toki lave ki he Lipooti 2020 ki he'enau nau ngaahi *view* kehe, ka 'oku ou 'ohake 'a e me'a ko eni he 2019 'o fakamālō. Ko 'enau fiema'u pē 'anautolu heni 'Eiki Sea 'i he me'a ko eni, ko e ki'i tangikē vai pē ia mahalo ko e me'a pē ia 'a'aku ke u hanga 'o fakakakato, mahalo ko e toko 7 na'e te'eki ke 'i ai ha'anau tangikē na'e 'ohake pē 'enautolu 'a e 'ū fiká, 'osi lava pē 'ofisakoló ia 'Eiki Sea 'o lau 'a e ngaahi fiká. 'Eke atu pē 'e au ia fēfē e tangikē vai, talamai 'e he 'ofisakoló toko 7, ma'a lahi 'Eiki Sea. Ko e me'a ia 'oku ui ko e 'ata kitu'a mo e fai e ngāué 'osikiavelenga. 'Eiki Sea ko e lava ia te u toki lave au ki he Hala Holopeká 'anai, te u fakamuimui mai ki ai, ka 'oku ou loto ke u fakalaka atu 'i he 2019 ko u tui 'oku ki'i lōloa 'eku lipooti.

Fiema'u Pangai ki he 2019

Ko Pangai, ko e me'a 'a Pangai na'e 'omai he 2019 'Eiki Sea ko e fo'i lao 'e 6 palakalafi 1 na'e 'ohake ia 'i Pangai. Na'e 'ikai ke 'ohake ia ko ha fakafekiki ha'u pē nautolu 'o 'eke mai kia au ko e hā 'eku *view* ki he lao 'e 6 pea na'a ku fakamatala kia kinautolu, nau fiemālie. 'Oku ai mo 'enau kole ki ha fale *pack*. Ko e 'uhingá 'Eiki Sea he 'oku 'osi lolotonga uta 'e he Siasi Uesiliana Tau'atana 'o Tongá 'a e me'akai 'a Ha'apai 'ave ki 'Amelika mo Nu'usila. Nau totongi pē 'e kinautolu 'i Ha'apai, pea nau 'omi ki heni 'o 'ave 'i he koniteina ki muli. Ko 'enau kolé ha ki'i fale *pack*, pea ko u tui 'oku 'i heni 'a e Minisitā 'o e Leipá. Te u ki'i fakalaka'i ē fo'i pulu ko ē ki ai he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ama silini 'amautolu ki ha fale *pack*. Ko e seniti ko ia na'e 'omai e Fale Aleá 'oku si'isi'i, na'e me'a ki ai 'a e ongo 'Eiki Nōpelé he'ema 'a'ahí ko e ki'i fo'i *band aid* pē ia. Pea te u ki'i tuku 'a e fale *pack* ki he tafa'akí ko u tui 'e me'a mai ki ai 'a e Minisitā Leipá. Ko e 'uhinga ko ē 'oku poini ai'oku mahu'inga ai ke 'ai 'Eiki Sea 'ema fale ko ē he 'oku 'osi ngāue 'a Ha'apai ia ki he *export* ko ia e me'akai. Ko e me'a pē 'oku mau kole ki he Pule'angá ke tokoni. Mahalo ko e me'a pē ia 'i he fekau'aki mo Pangai 'i he peesi ko eni 11. Ka tau 'alu mu'a ki he peesi hokó vave pē taimi.

Fiema'u Ha'ato'u he 2019

Ko e peesi hokó ko Ha'ato'u fo'i me'a 'e 2 ko u loto ke u 'ohake 'Eiki Sea. Palakalafi 2 'oku ai e kole 'a Ha'ato'u ki he me'a 'oku ui ko e takimamata fakakolo pē ko e *village tourism*. Te'eki ai ke u fanongo au 'Eiki Sea ha me'a pehē ni 'oku 'ohake. 'A ia ko 'enau 'uhingá 'oku pehé ni. Ko e ngaahi 'api fakatautahá fai hano fakaivia 'o fakalalaka'i tau pehē ha ki'i loki 1 pē ko e loki 2 ke fakapipiki pē ia ki he ngaahi 'api nofo'anga ko ia 'o e ngaahi 'api. Pea ko e ha'u ko ia 'a e kau folau'eva'eva pea nau hangatonu mai pē nautolu ki he ngaahi 'api 'o nau nofo ai pea totongi ha ki'i sēniti ki he fāmilí pea nau toe ako foki 'Eiki Sea 'i he anga 'etau mo'ui tau *culture* pea mo 'etau mo'ui faka-Tongá. 'A ia 'oku kole mai mei Ha'ato'ú pea ko hono mo'oní 'Eiki Sea 'oku 'ikai te u ma'u 'e au ha pa'anga ki ai 'i he'ema pa'anga ko ia 'e 2 kilu. Ka 'oku ou fokotu'u heni ki he Pule'angá he 'oku ai 'a e *Ministry* ki ai, ke fakatokanga'i mu'a na'a ko ha fo'i *idea* lelei eni, ke 'ai ā ia ma'a Ha'apai 'a e *village tourism*. Takitaha nofo pē hono 'api mo 'ene ki'i *tourist*, pea lava ke nau feako'aki pea ma'i ai 'enau ma'u'anga mo'ui.

Ko e taha ha me'a mahu'inga na'e 'ohake 'i Ha'ato'u 'Eiki Sea palakalafi faka'osí ko e 'Ofisa Pule Ngāue Fakakolo pē ko e *CEO* Fakakolo *Communities*. Ko e *CEO* 'a e *Community*. Na'a ku nofo 'o fanongo ki he'enau 'uhingá 'Eiki Sea kapau te mou toki lau hifo Hou'eiki, 'oku 'asi hē hanga 'e he *CEO* ko ia 'a e koló muimui'i e ngāue kotoa pē 'oku fai ki he koló, mei he Pule'anga pē ko e mei he Fakafofonga Fale Alea. Fakatātā. 'Oku 'ai foki ke tanu homau halá 'Eiki Sea kuo palōmesi mai

'a e 'Eiki Palēmiá te mau tanu hala. 'E 'alu 'a e *CEO* ia 'o nofo he hala 'a ē 'e tanú 'o lau 'a e lolí, 'asi pē ia hē 'ikai ko ha me'a eni ia ko u toki fa'u, 'omai pē ia mei he kāinga. 'E 'alu 'a e *CEO* 'Eiki Sea ki 'uta 'o lau e lolí ke fakapapau'i kapau ko e loli 'e 10 'e lau ke 10 pea lekooti, pea te ne hanga 'o muimui'i kapau 'oku 'i ai ha ngaahi māsini kosi 'a e koló te ne muimui'i pē 'oku 'i fē 'oku mohe 'i fē..

<008>

Taimi: 1416-1421

Mo'ale Finau: ... ke ne muimui'i pē 'oku 'i ai ha loli 'a e koló hangē ko eni ko au Fakafofonga Fale Alea 'oku 'i ai e loli 'i hoku 'ofisi, ko e palau 'e ua ko e taimi ko ē 'e 'alu atu ki honau kolo te ne muimui'i 'oku hangatonu e faka'uli palau, hangatonu ki he houa ko ē na'e vahe'i 'oua toe mapu'i holo ia he 'ū 'api 'uta kehe. 'Eiki Sea ko u 'oatu e fanga ki'i me'a ko eni he ko u sai'ia he ki'i fo'i fokotu'u ko 'e ē pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini pehē 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ke totongi 'aki pea ko u toe hanga pē 'o teka'i ki he Pule'anga ki he *Ministry* ko ē 'a e *MLA* na kuo taimi ke 'ai ha *CEO* fakakolo ko 'etau foki pē ki he *local government*.

Fiema'u Lofanga mei he 2019

Peesi hoko 'Eiki Sea ko e, ko Lofanga. Ko Lofanga 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a ia hē 2019 ko e kole pē 'enau maama sola ko e ki'i hala ke tanu 'i Niu'ui. 'Osi tanu e ki'i hala ia ko ia. Pea mo e kole 'enau vai toki 'asi ia he lipooti ko ē 'anai pea ko Lofanga te u toki lave au 'anai ki he ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakamolemole kau ki'i fehu'i atu. Founga fēfē a'u 'a e 'ū palau teke mo e lola mo e me'a ki Lofanga kapau 'oku 'osi tanu e hala 'o Lofanga? 'Oku nau tanu fēfē 'a e halapule'anga ko ē na'a ke me'a ki ai?

Mo'ale Finau: 'Io 'a Lofanga? Te u toki lave 'anai he Lipooti ko ē he 2020 ki he founga.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Ko Mo'unga'one ko e kolo faka'osi mahalo ia he 2019 'ikai ke 'i ai ha'anau fu'u fiema'u 'a nautolu nau fiefia pē kinautolu he silini na'e 'oatu Sea ko e 10000 fiu feinga'i ke 'osi. 'Alu atu maoutolu he fakataha ko ē 'oku te'eki ai 'osi 'enau sēniti 'a nautolu. Talamai ia 'oku te'eki ke vaeua ia pea ko u fakakaukau au ia ke to'o ā 'a e nima afe ka 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā Mo'u'i ko e Mo'unga'one foki vakai na'a ke ala ki he 'inasi 'o Mo'unga'one. Ko ia ai Sea ko Mo'unga'one fakamālō atu ho'omou ngāue ko homou uafu pē te u toki lave ki ai 'anai he Lipooti ko eni e 2020.

Fiema'u mei Hihifo he 2019

Ko Hihifo 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a ia hē 2019 fiemālie pē kāinga 'oku 'i ai pē 'enau ngaahi fiema'u 'oku ki'i lahilahi 'i he 2020. Ko e peesi hoko ko e ngaahi potungāue fakanounou pē 'oku 'ikai ke ai ha fu'u loko me'a ia 'a e potungāue heni meimei ko e Potungāue Mo'ui pē na'e 'i ai

‘enau fiema’u ko ha’anau veeni *shuttle* pea mo ‘enau me’alele ka ‘oku ‘osi ‘oange ia ‘Eiki Sea ‘osi ‘i Ha’apai e *shuttle* fo’ou ia ko ia. ‘Oku ‘i ai mo e fiema’u ia heni ‘i he Kovití toki fakahā ia ‘anai ‘Eiki Sea.

Kole mei ‘Api Pilisone Fale’one & kole he tafa’aki he ako

Ko e ‘Api Fale’one, ko Fale’one ko e kole pē eni ia ki he Pule’anga ko e nofo’anga ko ē kau sela fu’u matu’aki kovi ‘aupito kapau ‘e lava ‘o fai ha tokoni ki ai. Potungāue Akó ko e ki’i me’a mahu’inga he Potungāue Ako ko e ngaahi livi ko ē *maternity* ko e livi fā’ele ‘Eiki Sea, kole mai pē eni mei he Potungāue Akó ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai hano fetongi kae ‘oua ‘e tukuange fānau ke ‘ikai ke ‘i ai ha faiako ‘i he ngaahi tu’unga pehe ni. ‘Oku ‘i ai mo e fiema’u mei he Potungāue Ako fiema’u ha’anau ‘Eiki Vaka ki he ki’i vaka e ako ‘Eiki Sea ki he taimi ‘a’ahi.

Ko e fiema’u ‘e taha ko e fiema’u eni ia fekau’aki pea mo e penefiti ko ē ha taha ‘oku mate. Mahalo ko e penefiti ko ē ha taha ‘oku pekia hangē kiate au ‘oku toho ‘ene ta’u ‘e taha ‘ene vāhenga. Fakataha mo ‘ene *retirement fund*. Ko e fokotu’u mai mei Ha’apai mei he kau ‘Ofisa ko eni ‘Eiki Sea ko e hā ‘oku fakapale’i ai e kau mate kae ‘ikai ke ‘ai e kau tama ko ē ‘oku kei *retire* ko ē ‘oku mo’ui? Ka *retire* ha taha ia ‘oku kei mo’ui ‘oku ‘ikai ke ‘oange ha’ane penefiti ‘a’ana ko e *retire* ko ē, ka ko e mate ia pea penefiti ia ‘a ia ko e kole mai mei Ha’apai ki he Minisitā ke fakakaukau’i ‘oku tonu ke ‘oange ha ki’i fakapale kautama ko ē ‘oku mo’ui ‘oku ‘ikai ke nau pekia. Ko e Potungāue Polisi ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u fiema’u ia ki ai ko e fakatokolahi pē.

Fiema’u mei he Potungāue Taulanga & Potungāue MEIDECC

Ko e Potungāue ko ē Taulanga ko e fiema’u pē ngaahi ki’i māketi ‘Eiki Sea ke fakamāketi ‘a e kāingá ke ‘oua ‘e laku pē ‘enau ika he funga uafu kae ‘ai ha ki’i māketi ke ki’i ma’a ange ‘Eiki Sea haisini ki he mo’ui lelei. Ko e Toutai ‘ikai ke ai ha fu’u me’a fēfē ai. ‘Ofisi e Kōvaná fakamālō pē mei he ‘Ofisi Kōvana ko kinautolu ‘oku nau kei pukepuke mai ‘Eiki Sea hono tokanga’i ‘a e ngaahi me’a faka’ofisi kau atu ki ai mo e ma’a ‘a e fonua mo e ngaahi me’a ko ia. Ko e MEIDECC ‘ikai ke ai ha fu’u, ko u tui ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia ‘o e 2019. Kae tuku ke u ‘unu atu ki ha ki’i miniti ‘e nima ko eni ‘oku toe ki he 2020.

‘Eiki Sea mo Hou’eiki kapau te mou me’a hifo ki he ‘uluaki peesi ‘uluaki peesi ‘oku hā ai ‘a e ki’i kau faifekau ko ena ‘oku nau me’a mai ko ē ko e mātu’a taki lotu. Nau lave foki ‘anenai ‘Eiki Sea ko e la’i tā ‘oku ne hanga sipela mai e ngaahi lea ‘e lau afe. Ko e ki’i feitu’u ko ē ‘Eiki Sea ko e ‘Ofisi ē ‘o e Kōvana Ha’apai. Ko e ‘ofisi ē ‘Eiki Sea ‘i he laulau to’utangata ‘o e kau Kōvana ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Ko e motu’a ko ...

<009>

Taimi: 1421-1426

Mo’ale Finau: ...ena e tafa’aki, ‘a eni ko eni Ha’apai 13 hai ko ē. ‘E Sea ko e motu’a ia na’e tuku ki tu’a mei he Sea ‘o e Komiti Kakato ‘Eiki Sea, ‘a e motu’a ko ia. Ka na’e me’a mai ke ha’u ‘o tokoni mai kiate au. Ko e tokotaha ko eni ‘oku hokó ‘Eiki Sea, ko e ‘Eiki Sea mālōlō ia ‘o e Siasi Uesiliana Tau’atāina ‘o Tonga, ko e Toketā ia ko e Ha’apai Veu, ko e kovana ia ‘o e lolotonga

ni ‘o Ha’apai. Ko e tokotaha ‘oku ‘i lotó ‘Eiki Sea, ko e Sea ia ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, ko ‘ene kui na’e ‘i he loki ia ko ē ‘Eiki Sea he ngaahi ta’u kuo hili. Na’a ku lave ‘anenai ko e la’i tā te ne hanga sipela mai e ngaahi me’a ‘e lauafe. Ko e ‘Eiki Nōpele ‘oku hoko ko e ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ko e kovana mālōlō ‘otu Ha’apai, pea ko e ki’i sevāniti ko ena ‘i he tafa’akí ko e motu’a ia ko ení ‘Eiki Sea, ki’i sevāniti mālōlō ‘a e ‘otu Ha’apai. Ko e tā ko eni ‘i mui Kuini Salote ko e loki ko ē ko e loki mahu’inga ia ‘Eiki Sea.

Lipooti fakahisitōlia fakahoko Hā’apai 12 he 2020

‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ‘oku ou lave ai ki hení ‘Eiki Sea he ko e ‘a’ahi ko eni ‘i he 2020 ko e ‘a’ahi fakahisitōlia, talu ‘eku Fale Alea ‘i he 2010 te’eki ai ke u ‘a’ahi tu’o taha mo ha Nōpele, ha’u 2014, pē au foki ki’i Ha’apai, pē au foki mai ko ‘eku fuofua ‘a’ahi eni ‘Eiki Sea mo e ‘Eiki Nōpele ‘a e ongo Nōpele ‘o e ‘otu Ha’apai. Ko ‘ene toki tonu eni ‘Eiki Sea ‘a e lea na’e fai ‘e Taufā’āhau, mou tuku e politiki ki he tafa’aki ka mou ō ki Ha’apai ‘o langa e fonua. Ko ia ‘oku ou fakamālō ki he ni’ihi ko ení ‘Eiki Sea. Ko e ‘a’ahi ia ko ení na’e ‘a’ahi fakalūkufua ‘Eiki Sea, 2020. Fakataha pē ‘a Ha’apai 12 mo Ha’apai 13, me’apango kuo va’aetu’ua kitautolu ‘e he ngaahi fika ka na’a mau feinga ke mau hanga toe fakamanatu ki Ha’apai Veu ko e ‘otu Ha’apai ‘oku taha pē ‘Eiki Sea.

Tau a’u ki he peesi 5, peesi 5 ‘asi atu pē vahevahe ‘emau sēniti, vahevahe tatau pē, kuo mahino ki Ha’apai ‘Eiki Sea ko ‘emau vahevcahé ko e taki 10000 pē, lahi mo e si’i, he ko e *band aid* pē, ko e toengá toki ‘oatu ia ki he ngaahi feitu’u fakataautaha ke tokoni. Ko e ki’i la’itā ko ‘ena ‘Eiki Sea, ko e ki’i talitali ‘ena na’e fai ‘e he kovana, kia kimautolu he’emau tau atu ‘i he *MV Maui*. Fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā ‘Eua hono ‘ai e vaka, pea ‘oku fe’unga pē ia he ko e, ko hai, Kaufana ē, fe’unga pē ia ‘Eiki Sea he ko Kaufana na’e uta ki Ha’apai ‘o toe ‘omai pē ‘e Kaufana e Maui ‘ave kimautolu ki motu fai homau fatongia, ko e fakame’ite.

Peesi hokó ‘Eiki Sea te u toki lave faka’osi’aki he peesi hoko, te u toki lau atu e fo’i sōnata ko ē ko e sōnata māvae ia, ka tau ‘alu ki he peesi hoko. Ko e peesi hokó ko e kau ngāue ena ne nau tokoni ‘Eiki Sea ‘i he feilaulau he peesi hono 7, ‘oku fakamatala hena ‘a e ngaahi ‘aho na’e fai ai ‘a e ‘a’ahi mo e feitu’u pea mo e ngaahi me’a na’e fai ki ai.

Ngaahi fiema’u vivili he ‘a’ahi Ha’apai 12

Peesi hokó ko e peesi ko ení ‘Eiki Sea kiate au ko e kakato eni ‘emau fiema’u ena, ‘a e peesi hono hoko, ‘a ena na’e ‘omai ‘e he ‘Eiki Kovana, ko e kakato fakalukufua ia, ko e ngaahi me’a ko ē na’a ku lave ki ai ‘anenai ko e fanga ki’i me’a fakataautaha. Kae tuku mu’a ke u ‘oatu e me’a ko ení ‘oku fakafikefika pē ‘uluaki ki he 8, fika ‘uluakí, fakakakato e ngāue ko hono monomono e ‘āhanga mei Lifuka ki Vahefoa.

‘Eiki Sea ko e ‘āhanga ko eni hono fo’i sinó ‘ona ia ‘oku fefeka pē ia, ko e me’a ko ē ‘oku maumau ko e hifo mai ko ē mei Fangale’ounga mo e hifo ko ē mei Koulo, ‘a ia ‘oku ‘uhinga foki ‘Eiki Sea he na’e ‘one’one e ongo fo’i hifonga ia ko ia ‘o ha’u pē ko ē ‘a e tahí ia mahalo ‘oku mea’i ‘e he Feitu’una ‘Eiki Sea, ko e fo’i, ko e ava pē ia ‘e 3 ‘a ē ‘oku ‘i lalo ‘oku tafenga vai, na’e tonu ke toe lahi ange ke fiemālie ‘a e *move* ‘a e vai ‘uhinga ke ‘oua ‘e toe ‘alu ki he ongo tafa’aki, ka ko ‘ene 3 ‘Eiki Sea, pea ‘oku ‘alu leva ‘a e tahí ia ‘o mālohi ‘ene ‘oho ki he ongo tafa’aki ‘o ne

maumau'i 'e ia e ongo tuliki pea ko e maumau ia 'oku 'asi 'i he fika 'uluaki ke fai hono ngaahi 'Eiki Sea, he kapau he'ikai 'e motuhia leva 'e hifo mai ia mei he ongo hifonga, pea 'e maumau leva e fu'u langa mahalo na'e 3 miliona ne 'osi fai 'Eiki Sea.

Ko e fika 2 ko e ngaahi Hala Holopeka, te u ki'i tuku ia ki he tafa'aki ke u toki lave faka'osi ki ai, toki faka'osi'aki ia 'amui. Ka u hoko atu ki he fika 3, ko e *foreshore* ne 'osi lave ki he *foreshore*, ko e fale nofo'anga e kovana. Hou'eiki 'osi ma'u 'e pa'anga 'e 300000, mahalo 'oku mea'i pē 'e he ongo Nōpele, na'e me'a mai e, 'a e kovana 'osi 'i ai 'a e pa'anga ia 'e 3 kilu kuo ma'u, pea feinga mahalo ha ki'i fo'i 1 pē 2 ke lava lelei ke 'ai ha fale nofo'anga e kovana 'i hono 'api nofo'anga 'oku ui ko Tuku mo Failā, 'a eni na'e fai ai 'a e kai he faitā ko ē 'anenai 'Eiki Sea.

Ko e fika 5, fiema'u pē ha vaka ki he kovana ke si'i me'a holo ai 'o fai 'ene 'a'ahi. Fika 6, ko e ...

<005>

Taimi: 1426-1431

Mo'ale Finau: ...Ngaahi lakanga ngaahi 'oku 'i ai e ngaahi lakanga mahalo na'e 'ai ke 'omai ia ki Tongatapu ni ka na'e kole mai he Kovana ke fokotu'u pē 'i Ha'apai.

Fika 7. Ko e paasipooti mo e ngaahi *ID* ke fai pē mo ia 'i Ha'apai pea ko e fika 8 fakalahi e mala'e vakapuna 'oku ou tui 'oku 'osi mateuteu pē Pule'anga ia ki ai ka tau 'unu atu mu'a ki he peesi hono hoko peesi 11.

Ngaahi fiema'u 'a Pangai

Ko Pangai, ko Pangai ko e fo'i fiema'u 'e tolu. 'Uluaki ko 'enau kole mai ko e fakatau ika ma'ama'a ko eni 'a e potungāue 'Eiki Sea 'oku uesia ai 'a Ha'apai ia 'osi 'alu pē taimi mo e loloto ange pē 'etau 'unu mai ki he ngaahi me'a faka'ekonōmika. Ko e fiema'u 'a Pangai 'oku nau pehē ke toe fakakaukau'i he Pule'anga 'a e fakaivia ko eni ko ē fakama'ama'a e ika he 'oku uesia ai 'anautolu 'i Ha'apai mo 'enau fakamāketi 'oku 'omai ki Tonga ni 'Eiki Sea.

Ko e fika 2 ko e loli sepitiki, 'osi ma'u ia Vosa 'a e loli ko ia. Na'a nau fiema'u pea 'oku ou fie fakahā heni ki Pangai kuo 'osi ma'u ia 'e he potungāue pē ko eni *Waste Authority Limited* 'e fakafolau ia ki Pangai. 'A ia kuo 'osi tali e fika 2 ia.

Fika 3, ko e fakaivia 'a e polisi fakakolo, Na'e ma'u hena Mapa ha ki'i tā polisi fakakolo ko ena 'a Pangai 'a ē na'e 'ohake foki ia he fakataha. Ko e kau polisi fakakolo fo'ou 'a e Faifekau Sea e uēsiliana ko Simote Veā kapau te mou sio ki he la'itā, la'itā ko ena 'a Pangai 'oku 'i hena e faifekau Sea ko ē 'o e Uēsiliana tafa'aki to'ohema 'oku 'i hena mo e Faifekau Sea Siasi Tonga Hou'eiki tafa'aki 'o Lord Tu'iha'angana. 'Oku 'i hena mo e komiti fakakolo 'a Pangai mo e 'ofisakolo 'a ia kakai, ko e huitu'a ena 'o Pangai 'oku nau 'i he fakataha mo e pule fakavahe 'i he tafa'aki ko ena 'o e faifekau pule.

Ko e fo'i fehu'i ko ena he fika 3 ko e kau polisi fakakolo fo'ou 'a e 'Eiki Sea 'o e Uesiliana ui pē ia ko e Amatakiloa *Community Police*. 'Oku meimei fai atu ia he toko tolungofulu mahalo 'oku 'ikai ke ma'u e la'itā ki ai ka 'oku 'osi fokotu'u ia fai mo 'enau *training* 'atu mo 'enau vesi mo 'enau 'u me'a ko ia, pea 'oku ou kole atu pē faifekau sea 'oua te mou hoha'a mai ki he fakaiuia 'uluaki 'ai e le'o kae toki 'oatu e sēniti.

Ngaahi fiema'u 'a Lofanga

Ko e peesi hoko ko Lofanga. Sea ko e ki'i kolo mahu'inga eni. Na'a mau tu'uta ki Lofanga 'Eiki Sea ko e fo'i fakataha pē 'e taha he 'aho ko eni, mou mea'i pē Hou'eiki ko e folau ki Lofanga houa 'e 2, houa 'e 2 atu, houa 'e 2 mai. Ko 'emau 'alu ko ē na'e fai 'enau ki'i hā'unga 'Eiki Sea he ko e kole eni 'o Tupouto'a 'Eiki Sea 'a e motu ko eni. Pea na'e fakatokanga'i 'e he kāinga 'a 'emau folau atu mo e fa'ētangata ko ē 'a Manumataongo 'a e 'Eiki Sea 'a e Fale Alea, foaki 'enau ki'i hā'unga ko 'enau ngaahi fiema'u 'anautolu 'osi nonga pē kinautolu he'enau sēniti.

Ko 'enau fiema'u na'e tolu pē 'Eiki Sea. 'Uluaki ko e ongo fo'i hala ko ē na'a ke me'a ki ai 'Eiki Sea kapau te mou me'a Hou'eiki 'ai ange la'itā e hala Mapa. Mou sio hifo ki he hala ki he fo'i konga hala ko ē, ko e fo'i konga ena e hala lotokolo 'o Lofanga 'oku 'ikai ke lava ha fine'eiki ia 'o fononga hena he hengiheni ki he lotu pongipongi, pea 'oku 'osi 'ilo'i pē he Ha'apai kotoa 'Eiki Sea 'a e hala ko ē ko e *priority* ē ia 'o e hala pea 'osi nonga pē fanga ki'i vahe fonua ka 'i ai ha sēniti pea 'ave ki Lofanga ko Ha'apai 'oku mau 'osi ongo'i 'emautolu 'a e me'a 'oku mahu'inga pea ko e la'itā ko ena Hou'eiki ke mou sio ki ai. Sai 'i he palakalafi ko ena 'i lalo tuku ke u lau atu e ki'i palakalafi ko ia 'Eiki Sea 'oku ongo ia kiate au te u lau atu. "Na'e fiefia 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea pehē foki ki he 'Eiki Tokoni Sea 'o foaki 'a hona 'inasi 'oku foaki ange ma'a e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele ki he ta'u 2021 kātoa ke kamata'aki ia hono sima'i 'a e hala 'o Lofanga. Ko e ngata ia 'o Lofanga 'Eiki Sea. Pea 'oku ou fakamālō heni ki he ongo Hou'eiki Nōpele nau ki'i pau'u atu ki he Nōpele kia Tu'iha'angana, fēfē e ta'u ni pehē mai 'a Tu'iha'angana ia kamata au mei Kauvai, pea 'oku sai pē foki ia 'Eiki Sea tau kamata hē pea ha'u 'a Fakafanua ia Faleloa mou nonga pē ka mau toki ha'u mautolu ki Lofanga 'i he 2021. 'Oku pehē pē anga 'emau 'ofa mo 'emau tufotufa 'Eiki Sea. Ko e lava ia 'a Lofanga.

Ngaahi fiema'u mei 'Uiha

Ko 'Uiha ki'i lahilahi e me'a ia mei 'Uiha 'Eiki Sea ka 'oku sai pē tuku pē ke u ki'i ...ko e motu 'Eiki foki mo e motu faingata'a kae tuku pē ke u ki'i luelue atu he ngaahi fika ke ongo'i pē he kāinga 'oku kakato atu pē 'enau me'a 'oku fiema'u. 'Eiki Sea na'e 'i ai e ki'i hā'unga na'e foaki pea fai mo e fakataha pea fakamatala mo e silini 'a e fonua 'osi kātoa mo hotau mo'ua mo e hā fua.

Ko e fiema'u eni 'uluaki 'oku fiema'u ha kau faiako lautohi pule'anga he 'oku tu'u he tu'unga faka'ofa mo'oni 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e Minisitā ka ko e fiema'u 'uluaki ia mo'oni pē na'e nounou fakafaiako...

<007>

Taimi: 1431-1436

Mo'ale Finau : ... 'oku ai e ki'i me'a na'e hoko 'Eiki Sea, mau hū mai kitu'á 'oku 'i ai e ki'i tangata'eiki 'oku si'i tokotoko mai 'o talamai kia au. 'Oku ke 'ilo na'a ku faiako ka 'oku ou 'osi mālōlō, 'ai au ke u ki'i 'alu atu 'o faiako le'ole'o, sio ange ā 'Eiki Sea ki he kāinga ki he me'a ko e *volunteer* 'enau ngāué.

Fika 2, fiema'u vivili fika 2 ko e maama hala, lava pē ia 'o 'ai. Fika 3 ko e 'apiakó ke 'aa'i, ma'u pē la'ikapá ia 'Eiki Sea. Ko u talanoa pehē 'Eiki Sea ko hono 'uhingá ko e silini ko ia 'oku tuku ko ē 'e he Komiti lahi ko ia ia te ne hanga 'o fafanga 'a e fanga ki'i fiema'u iiki pehē, la'i kapa ki he ā fonua ko e ā 'apiako ko e maama hala fanga ki'i me'a pehē. Tuku pē nau 10000 'anautolu pē ko e hā 'enau me'a 'oku fai'akí.

Ko e fika hokó ko e uafú. Fatongia ia e Pule'angá, na'a ku 'osi talaange pē 'e au he fakatahá. Uafú 'omai ke 'ave ki he Pule'angá pea ko ena 'oku ou fanongo 'oku ai e ngaahi uafu 'oku fai mahalo 'e kau ai 'a 'Uiha. Ko e fika hokó 'Eiki Sea 'oku 'i ai mo e fiema'u ki he vaka hei'ilo pē 'e ma'u e vaká ia pe 'ikai ka 'oku ou sio pē 'oku 'i ai e ngaahi vaka pē 'oku ngaahi he hala Houmakelikaó 'Eiki Sea hangē kiate au ko e vaka ia 'o e Toutai ke 'ave ki Ha'apai, mahalo na'a kole ha vaka 'e taha ai ke 'ave ki 'Uiha 'Eiki Sea, 'io ko e vaka ki Ha'apai.

Ko e fika hokó 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e, 'io na'e 'i ai mo e tokanga ke tufa mai 'a e fakamatala pa'anga pea pehē foki ki he palanisi 'i he tohi pangikē ke lave'i pē 'e he kakai 'o e motú. 'Eiki Sea ko e fehu'i faka'ofa'ofa eni na'e 'omai ko ení. Ko e, 'oku ou hanga 'o tohi'i hifo heni ko e fehu'i eni mei he ki'i ta'ahine na'e kau he Fale Alea to'utupú 'oku 'asi 'i 'olunga hake hē. Na'e fakahihiki'i 'e he Seá 'a e 'asi 'a e fa'ahinga maama ko iá mei ha ni'ihiki 'oku ō mai ki heni 'o ako, pea nau hanga 'o fai ha ngaahi fehu'i ke lava ke toe 'asi ange ai 'a e fakamole mo e ngaahi me'a ko iá. Ko e tali na'a ku fai 'Eiki Sea na'a ku talaange ki he ki'i ta'ahine ko ení, 'oku lolotonga fakamā'opo'opo 'a e lipooti ko eni 'o e ta'u kuo 'osí ki he ta'u ní ke 'omai kátoa 'a e ū fakamole 'a e ngaahi *community* ke maau 'omai mo e ngaahi *receipt* 'o fakamaau ki 'ofisi, fakamaau 'emautolu 'emau fakamolé ki 'ofisi pea ko 'ene 'osi ko iá mai ia ki Fale Alea, pea kapau 'e fiema'u 'e ha taha 'i Ha'apai kátoa ke sio ki he lipooti ko iá, 'e 'oatu ke nau sio ai 'Eiki Sea. Ko e tali ia na'a ku fai ki he me'a ko ení 'Eiki Sea.

Ko e fehu'i leva hono hokó ko e polisi fakakoló. 'Oku 'i ai pē 'enau polisi fakakolo ka 'oku ou tui 'Eiki Sea 'e fai pē hono ki'i ako'i ke nau 'ilo'i ko e le'ó 'oku fai mei he 12:00 ki he 5:00, ka 'oku ai pē 'enau kau polisi fakakolo. Ko e hokó leva fakalahi honau 'inasí ke 30000. Ko e fu'u fo'i fehu'i fakatuputupulangi eni 'Eiki Sea, kae tuku ke u tali. Na'a ku talaange, hala ia. Tuku e fai 'a e fa'ahinga kole fakasiokita ko iá ke 30000 nautolu kae fēfē 'a Hihifo ia 'oku tokolahí mo Pangaí 1 mano. Ko 'eku 'uhingá 'Eiki Sea, 'uluaki feinga'i 'a e 10000 ko ia 'oku 'oatú ke maau ia pea lava ia 'o faka'aonga'i, pea toki hihiki hake 15000. 'E anga fēfē ke 'oatu e 3 manó ia te'eki ai ke maau mai e me'a ko ē. Ko ia Sea ko 'eku poini 'aku 'oku 'atu heni 'Eiki Sea 'oku fakafiefia, ka ko u loto pē ke ako'i hoku kāingá. Tau nofo pē mo hotau ivi 'oku ma'ú pea tau 'ofa, mahalo na'a sai ange 'e 'ave 'a e 3 manó ia ki Lofanga 'oku ai honau hala 'oku faka'ofá. Kae kehe 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia 'o 'Uihá.

Ngaahi fiema'u 'a Felemea

Mo'unga'one, ko Felemea 'i he 2020 ko 'enau fiema'u 'anautolu ko 'enau misini vai 'Eiki Sea. Ma'u 'a e misini vaí ia pa'anga pē 'e 3 afe, ka na'a ku talaange pē kia nautolu ko e me'a ko ē 'i loto 'i he

2 kilu 5 manó ma'u ia, ko e me'a ko ia 'i tu'a aí 'ikai ke ma'u ia, 'ave ia ki he Pule'angá pē 'e 'ai afé. Ka ko e ki'i fiema'u ko ē 'a Felemea ko ē pa'anga 'e 3 afe ko ē lava ia, lava ia 'i he pa'anga ko ē 'e 250000 hono vahevahe 'a e toenga ko ia 'ia mautolú. Ko e fika 2 fiema'u 'aupito 'a e ngaahi 'a e palaú. Hei'ilo pē ko e hā 'a e me'a na'e toe hiki ai hē he 'oku 'osi ai 'enau palau 'Eiki Sea na'a mau ō atu mautolu 'oku tau 'enau palaú 'i tu'a. 'E 'ikai ke 'ai ke 2 ha ni'ihī.

Ko e hokó leva ko e fika 3, ko e konga eni 'a e Potungāue Mo'uí 'oku ou mahu'inga'ia aí. Na'e ai e kole mei he kau toulekeleká ki he Potungāue Mo'uí ke 'a'ahi ange mu'a he toketā ki Felemea ki motu 'o fai honau ngaahi sivi ko eni hangē ko e sivi suka mo e me'a pehē koe'uhi 'oku 'ikai ke nau ma'u 'Eiki Sea ha silini ki he'enau 'alu ko ia ki Pangaí. 'E 'Eiki Minisita Mo'ui na'e kole 'e Felemea ha'anau mīsini tesi KOVITI-19, 'oku te'eki ke 'i ai ha taha pehē ia 'e kole he fu'u vahefonua 'e 17. Kole 'e Felemea mai ha'amau misini tesi KOVITI.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga, 'oku kei 'i ai ha falemahaki 'i 'Uiha?

Mo'ale Finau : Sea 'oatu pē 'e au 'a e fanga ki'i fiema'u 'a e kāinga.

Sea **Komiti Kakato** : 'Ikai na'a ku lave'i na'a ku kei ngāue ai na'e 'ikai ke nau toe tali ha falemahaki.

Mo'ale Finau : 'Oo 'io sai pē ke toki fakahā pē ki he kāingá ke 'oua 'e kole 'a e me'a ko ía ka nau kole ha me'a 'e taha.

Sea Komiti Kakato : Mālō....

<008>

Taimi: 1436-1441

Mo'ale Finau: ... pea 'oku 'i ai mo e ngaahi 'api 'oku te'eki ai ke 'i ai ha'anau tangikē vai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e ki'i tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'una Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti. Sea 'oku ou fiefia lahi au he fanongo ki he lipooti faka'ofa'ofa kuo 'ohake 'e Tongatapu 12 pea 'oku mahino ai ko e ngaahi me'a eni 'oku fiema'u vivili 'aupito 'i he Ha'apai 12. Sea ko e me'a eni 'oku ou ki'i me'a ai na'e tonu pē foki ke hanga 'e he Fakafofonga 'o ki'i ta'ota'ofi e fanga ki'i me'a ko eni ko e hangē ko e misini tesi KOVITI-19 ko eni ma'a Ha'apai ko eni 'oku lolotonga feinga e Minisitā Mo'ui ke feinga'i ha me'a tesi 'i heni ke fakakakato 'aki 'a Tonga ni pea 'oku 'i ai mo e kau ngāue ia kau toketā *professional* ke nau fai e ngāue ko eni pea ko Ha'apai pē eni 'e taha 'i he vāhenga ko eni kuo nau kole ha me'a tesi KOVITI-19 'a ia ko e 'uhinga mahalo na'a 'alu hake mei Tonga ni 'o toki kolonitini nautolu 'i Pangaí pea 'alu ai ki Felemea hoko atu ai pea tesi mei ai mahalo pē ko e hā e tūkunga ka ko u pehē pē Sea 'oku tau tali kapau ko ia pea tau tali ke 'ave ha'anau ki'i me'a tesi ki Ha'apai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā te u fakatokanga ki he Feitu'una ko e motu ‘Eiki eni ‘oku tokolahi taha ai e kau toketā ‘o e ngaahi tafa’aki kehekehe ‘a e motu ‘Eiki ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ka ‘oku nau ngāue foki nautolu ‘i Tonga ni mahalo Sea na ko e ‘uhinga ke foki ha taha ki ai. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ha’u nautolu ki heni ‘i ai pē kau toketā ia ai. Me’a mai Fakafofonga 12.

Mo'ale Finau: Mālō ‘aupito Sea ‘i ai pē mo’oni ia ‘a e, mahalo ko e ‘uhinga pē eni ia ki he fanga ki’i me’afua Koviti ko ē ‘oku fakahū ko ē he fa’efine. ‘I ai e fanga ki’i me’a tesa Koviti pehē Sea. Sea ke ‘ave, Sea kuo ‘osi ‘a Felemea fakamālō ki he kāinga Felemea ko e la’i tā ko ena ko e kakato ena e ki’i motu ko e ‘osi pē ena ‘a e ki’i motu mo e kau fine’eiki mo e kau tangata’eiki ‘ofa lahi atu kia moutolu.

Fiema’u ‘a Holopeka

‘I he peesi Holopeka ko hota koló eni ‘Eiki Sea te u ‘unu atu ki ai. Ko e kolo ko eni ko hono mo’oni ‘Eiki Sea na’e ‘i ai ‘eku ki’i sio ‘a’aku ki ai ‘i he ngaahi taimi lahi manatu’i pē anga ‘emau nofó ka ‘oku ha’u pē ‘oku hala pē ‘eku ma’u ‘a’aku ia ki he ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga tukuange au ke u tau'atāina ‘oku ‘ikai ke u kau au he koló ‘uhinga ko u Sea au he Komiti Kakato kae kau atu ‘a Tongatapu Fika 1 ke mo kau ‘i hono kolo ko eni, me’a mai.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Toki mahino kiate au Sea ‘i he taimi ko eni ‘eku ngāue mai mo e kolo ni tā ko e kolo pē eni ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘ulungāanga loto fakatōkilalo. Pea mahalo ‘oku hangē ko ho’o me’a ‘e Sea mahalo ‘oku hoko pē ia ki he Fakafofonga Fika 1 pehē ki he Feitu'una ‘Eiki Sea. Ko e me’a na’a ku mālie’ia ai he kolo ko eni ‘Eiki Sea ko e maau ko ē ‘enau ngāue mo ‘enau falala ko ē ki he ‘enau *monitor* ‘enau langa fakalalakala ‘aki ‘enau silini fakakolo. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku ou ‘ohake ai e me’a ko eni ‘Eiki Sea ‘oku māfana hoku lotó māfana ma’u pē au ia ‘Eiki Sea ki ha ni’ihi mo ha kakai ‘oku nau feinga ke fai e velenga hangatonu ki he me’a ‘a e fonua ‘e Sea kau ai e kolo ko eni ‘Eiki Sea. Nau fakamatala ki he kolo ko eni ‘Eiki Sea ‘a e Poate Veve ‘oku ‘asi pē he palakalafi ko eni ‘i ‘olunga he ko e Poate Veve ‘Eiki Sea na’e talu ‘emau hiko e veve mei he 2014 ta’etotongi mo ‘alu ki ai e kongā lahi ‘emau silini faka-Fale Alea ‘a e kongā ‘Eiki Sea, faai mai faai mai pea toki anga’ofa e Minisitā ko eni ‘a e *MOI* ‘o toki to’o atu ‘oku ne ‘ilo lelei ‘oatu e vāhenga e ni’ihi ‘oatu ka nautolu ka mau si’i holomui mai mo ‘emau sēniti ka mau lele mai pē ‘Eiki Sea. Te u lau atu e ki’i palakalafi ko eni ‘oku mahu’inga kiate au ‘a e anga ko ē *view* ‘a e kakai ki he veve mo e totongi ko ē ‘o e veve he ko e palopalema foki ‘Eiki Sea ‘a e me’a ko e totongi veve ‘a e hanu ko ē ‘a e ngaahi koló he totongi veve ko ē ki he ‘uhila ko ē ‘o to’o ai ko ē ‘enau totongi veve kae tuku ke u ‘oatu he ‘oku mahu’inga ia kiate au ‘Eiki Sea palakalafi ‘uluakí ‘oku ‘asi ai e ki’i kongā ko eni te u kamata mei ai ‘oku pehē, Poate ki he Veve pea mo e ‘amanaki ke kamata totongi ‘a e veve ‘o fakafou mai ‘i he mo’ua ‘uhila pea na’e tali lelei ‘e he kāinga ke tuku pē ke nau totongi ‘a e veve ke fakamālohi’i ‘aki ‘a e hiko veve mo tauhi ai pē honau koló ke ma’a. Pea ‘oku ‘ikai fiema’u ia ke fakafalala ‘a e kakai ki he Pule’anga. Sea taimi nau lau ai ē nau fakakaukau ki he lea ko ia ‘a *John F Kennedy* taha kau Palesiteni ‘o ‘Amelika. Na’a ne lea ai ‘o pehē, *do not ask for what the country can do for you but what you can do for your country.*

Ko e me'a ia 'oku 'asi mai mei he ... Ko ia ai me'apango 'oku 'ikai ke 'i heni e 'Eiki Palēmia na'e totonu ke ne hanga 'o fakapale'i ha kakai 'oku loto to'a pehē. 'Ikai ke u tui au 'Eiki Sea 'oku ...

<009>

Taimi: 1441-1446

Mo'ale Finau: ...fiema'u ke fai ha tohi, me'apango pē 'uhinga pē 'oku fanongo mai pē e Palēmia. Ko e fiema'u ena 'a Holopeka 'i 'olunga 'Eiki Sea, fiema'u vivili honau halá, kole ke langa ha *bathroom* pē ko ha *toilet* he Uafu Taufā'āha'u, 'oku hala ia 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e kole ki ai, pea fika 3 'oku 'asi ai 'enau kole na'a lava ha tokoni 'a e Fakafofonga ke kole ha ni'ihi fufulu sima vai, sio ki he haisini e kāinga 'Eiki Sea, nau kole, 'oku 'i ai foki e ngaahi kautaha 'oku nau fufulu e ngaahi sima vai pea 'oku fai ki ai 'a hono fakasio e kakai ko ia ke lava ke nau ha'u ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i tokoni atu Fakafofonga he ki'i fo'i kongā ko ē fika 'uluaki...

Mo'ale Finau: 'Io.

Sea Komiti Kakato: ... 'oku hoko atu ai 'o pehē he'e kāinga, 'oku 'ikai ke nau loto ke halaloto he 'oku poloka ai 'a e 'alu ki honau ngaahi 'api 'uta. Pea 'oku lele noa'ia pē kakai ia he halaloto, me'a ia 'oku mahu'inga.

Mo'ale Finau: 'Io, mālō, mālō 'aupito 'Eiki Sea, 'a ia ko e talamai 'e he kāinga tuku e halaloto, 'ai e halatahi ko e *wall* pē 'oku *build* he ko e hala'eiki ia 'Eiki Sea, fo'i lea ko e hala'eiki, mea'i pē 'e he Feitu'una 'Eiki Sea ongo ki'i tēvolo ko ia na'e toitoi he ki'i *bay*, talafekau kia Taufā'āhau ki Pangai pea ta'ofi mo e kau Foa ko e halaloto'api, na'a na toitoi he ki'i *bay* ko eni. Fiema'u ke tau fanongo ki he'etau ngaahi...

Ko hono hokó 'Eiki Sea, 'oku 'i ai pē ngaahi 'api hangē ko e ngaahi, kole mo 'enau palau tokoni ki he kau ngoue 'Eiki Sea. Sea ne māfana e motu'a ni 'ou talaange 'e ma'u 'enau ki'i palau 'anautolu he 'oku hanga 'enautolu 'Eiki Sea 'o ta'ofi 'enau sēniti faka Fale Alea he ta'u kuo 'osí mo e ta'u atu ke 'ai'aki 'enau palau, mou sio ki he fakapotopoto 'Eiki Sea.

Hou'eiki mou sio ki he peesi ko ē hokó ko e fakatātā ena 'o e Hala Holopeka peesi hoko. Talamai angé 'e ha taha he Fale ni he'ikai ke mou ngaahi e hala ko ē, kapau 'e 'i ai ha taha te ne talamai he'ikai ke ne ngaahi e hala ko ē ke *priority*, 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu 'oku 'i ai e fakatonutonu ke fai, 'ai mai angé ha taha 'i he Fale ni pē 'oku toe 'i ai hano hala 'ona 'oku tatau mo e hala ko ē, la'itā pea fokotu'u mai ke tau sio. 'Ikai ha hala pehē ia, ko e 'uhinga 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ke tau foki mu'a Hou'eiki 'o 'ai e me'a ko ē 'oku *priority*, pea 'ave ki ai e silini 'a e fonua ke 'aonga. Sea ko e kole ia 'a e motu'a ni, halaholopeka kuo tu'unuku mai e fu'u tu'oni matangi, ka toe tō mai ha matangi ko e tu'u ko ē 'Eiki Sea ko 'ene a'u ia ki he kauhala 'e taha ko 'ene 'osi ia ko homau *main road* ia ko e Hala Holopeka, *main road* ia 'o Ha'apai. Sea, ko ia 'oku ou kole atu ki he Hou'eiki pea 'oku 'ikai ke 'i heni foki 'a e *PM* te u kole au ki he Minisitā Pa'anga.

Minisitā Pa'anga, 'omai 'e koe ha pa'anga, 'omai 'e koe ki he Komiti Ha'apai ko mautolu mo e

ongō Nōpele, ‘oku ‘i ai pē founge ia ke mau ō mautolu ‘o ngaahi ‘a e hala, he ka tuku atu ia ki he fo’i me’a ko ena ‘oku mou fokotu’utu’u ‘e ha’u pē afā ko eni ‘o maumau’i ‘emau hala.

Fiema’u ‘a Ha’ato’u

Ko e hokó ‘Eiki Sea ko Ha’ato’u, ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u fiema’u ia ‘a Ha’ato’u he me’a ko ena, hoko ko ena, ‘o, ko ‘enau kole pē ki he, fekau’aki pea mo e fakamole ki hono fakatau e, fiema’u e ngāue fakakelekele, ‘io, ngaahi ngāue ko ē ke fai ‘i Ha’apai ‘oua ‘e ‘omai ki Tonga ni.

Peesi hokó ‘Eiki Sea ko Hihifo ki’i lahilahi ‘a e fiema’u ‘a Hihifo ki’i to’oto’o konga lalahi atu pē, ‘io ne ki’i hanu ‘a Hihifo ia Sea he ‘ikai ke ha’u ‘a e ‘Eiki Sea, ‘a e ‘Eiki Sea, na’e me’a ange foki ‘a e ‘Eiki Sea ia mo e me’a he vaka, kau ki’i lave ki he fo’i sētesi ko ē, na’e fakahoko mai ‘e he kāinga siva ‘enau ‘amanakí he na’a nau ‘amanaki nautolu ‘e me’a mai e ‘Eiki Sea mo e ‘Eiki Tokoni Sea.

‘Eiki Sea, mahalo, mahalo na’e ‘ikai ke nau fie fanongo nautolu kia au, nau fie fanongo nautolu ki he ongo tama ko ē, ongo me’a, pea u talaange, hou’eiki ko e me’a pē te u talaatu ko e me’a ia ‘oku laumālie ki ai e ongo Nōpele, kae ‘oua te mou hanga ‘o si’i faikehekehe’i si’ema lele, na’u lele au mo e Fakafofonga, ma si’i kole atu pē kāinga ke nau fiefia pē na’e me’a mai e ongo Sea ‘oku ‘i ai e fatongia mamafa ‘i Tonga ni, pea na’e mahino pē ‘Eiki Sea.

Ko e fika 2, ko e fakamāketi e ngoue. ‘Eiki Sea ko e fakamā, na’a nau kole nautolu ia ha’anau koniteina ngoue ‘ave ki tu’apule’anga, ka ‘oku ou ‘osi ma’u ‘e au e ki’i faingamālie ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai e kau tama ia heni nau lava pē nautolu ‘o fua pē totongi pē ‘i Ha’apai ‘Eiki Sea ‘a e ngoue, pea ‘omai ia ki heni, uta ‘enautolu kae hao ‘emau sēniti totongi’aki e koniteina.

Fokotu’u ke hiki tautea maumau’i e Lao Faito’o Konatapu

Ko e fika 3 ko e, ‘o, fokotu’u mahu’inga e fika 3 ko e hiki e tautea ko ē ‘o e faito’o konatapu ‘Eiki Minisitā Lao, sio ‘oku talamai mei Ha’apai ke hiki ‘a e tautea ko ē ‘o e drugs ha ni’ihi ‘oku nau maumau’i e ngāue ko ia, ‘omai ia mei Hihifo.

Fika 4, ko e tokangaekina pē e Koviti, fika 5, ‘o, fika 5 kole ha uafu kei taaumama’o ha uafu fakakomēsiale ke tu’u ‘i he fanga ‘i Koulo ko Faka’amu Mei, ko e fanga ia ‘oku loloto taha ‘i Ha’apai ‘Eiki Sea, mahalo ko e...

<005>

Taimi: 1446-1451

Mo’ale Finau: ...fanga ia na’e tau ai e Poata Pilinisi he taimi ko ē na’e ha’u ai ki Ha’apai pea ‘oku kole mei Ha’apai ki he Pule’anga ke fakakaukau’i mu’a ha’anau uafu fakakomēsiale ke tu’u pē ‘i he fanga ko ia ‘Eiki Sea.

Kole ko e ‘a’ahi Fale Alea ke ‘alu ange ha taha mei he Kapineti

Fika 6, na’a nau kole ‘enautolu e ki’i me’a ko eni ‘Eiki Sea ki’i fo’ou ia. Ko e ‘a’ahi faka-Fale Alea ke ‘alu ange ai ha mēmipa he Kapineti kole mei Hihifo. Ko hono ‘uhinga he ko nautolu ‘oku ‘i ai e silini ko e hā pē me’a ‘oku ‘eke atu pē ‘oku ‘i ai ha sēniti pehē ‘a ia ko e fokotu’u pehē.

Ko e fika 7 fiema’u ha palau ‘a e kolo, fiema’u palau pea ‘oku ‘asi ai e ki’i fo’i me’a ko eni ‘Eiki Sea hangē ‘oku ki’i fakafo. Lototaha ‘a e Fakafofonga Ha’apai 12 mo e Ha’apai 13 ke ma taki pa’anga ‘e 5000 ko e ‘atunga ia e ‘a’ahi ‘a Ha’apai Veu pau pē ke ma vaeua ma lototaha ke ma tali 5000 ke feinga’i e palau ‘a Hihifo.

Pea ko e faka’osi ‘Eiki Sea fiema’u ke fakahoko ‘a e fatongia ‘a e kautaha vakapuna ka kuo lava e fatongia ia ko ia ‘Eiki Sea.

Ko ‘ene fakamā’opo’opo ‘Eiki Sea ‘oatu ‘eku fakamālō. Fakamālō ‘uluaki ko e fakamālō ki he Kautaha TCC ‘i he’enu hanga ‘o fakangofua ke me’a atu ‘a e ‘Eiki Sea ‘o fai ‘a e polokalama ko ‘ene faka’eke’eke ‘oku ui ko e *Inter-Parliamentary Union* mei Siniva *Switzerland*. Na’e fakahoko ia ‘i he 12 pongipongi ki he 6 am ‘i he ‘aho 20/21 fakamālō ki he TCC ho’omou hanga ‘o fakafaingamālie’i lelei e me’a ko eni.

Ko e fakamālō hokó ko e kau polisi ko honau vaka, ‘ai hake ange ‘a Lea’aetohi Mapa mala’e Lea’aetohi. Ko e faka’osi ‘Eiki Sea ... ko e mala’e Lea’aetohi ‘Eiki Sea ko e mala’e tupu’a ia ‘o Ha’apai. Ko hono tauhi ‘oku mau tauhi mei he’emau sēniti faka-Fale Alea ‘Eiki Sea he toenga ko ē ‘oku ‘ia mautolu ‘oku tuku he Ha’apai *Beautification Committee* ko e me’a ‘oku ui ai ‘emau komiti ko e Ha’apai *Beautification Committee* ko e Komiti Fakamatamatalelei ‘o e Fo’i ‘One’one pea ‘oku mau tauhi ‘a Lea’aetohi ke faka’ofo’ofa ko hono ‘ū tā ē ko ‘ena ‘asi mai ē ko e mīsini kosi ko ē ko ē ki’i tama talaange ki he ki’i tama ki’i ki’i leka ko ē ‘anenai. ‘Oku ‘i ai e ki’i tama ‘oku ‘asi hē hono ki’i la’itā, Ko e ki’i tama ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ui ‘emautolu ko e *mayor* Lea’aetohi *mayor*. ‘Oku nofonofu pē ‘i Lea’aetohi houa ‘e 8 he ‘aho kotoa, kosi teuteu’i ‘a Lea’aetohi ke fakamo’oni ki Tonga ko e kamata’anga ē ‘o e ako ‘Eiki Sea. Ko hono faka’osi ‘Eiki Sea. Te u hanga ‘o lau atu e ki’i fo’i sōnata ko e sōnata fakamāvae ia ‘Eiki Kovana ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Ke u lau atu ia Hou’eiki ko ena ‘oku ‘asi ‘i he peesi 6. Hou’eiki kāinga Ha’apai ko e ngata’anga ē ‘o ‘eku lipooti ko ‘etau sōnata fakamāvae na’e fa’u he ‘Eiki Kovana ‘i he ‘api ko Tukumofailā ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga pea mo e kau folau ke faka’osi’aki ia ‘eku lipooti ‘Eiki Sea. ‘Oku pehē.

Tulou atu mo e ‘Otu Ha’apai mo Ha’apai Veu
 Tanumafili mo Vakataumai ‘oi si’ete manatu
 Houma ke le’eia pea he talifekau ki Tau’akipulu
 Talia na’a fakafuli e Hala ‘āhanga ‘o Taufā’āhau
 Kia Mapa Ha’ano mo Longani Moce ‘oku mo ‘i fē?
 Vaka Uta Pola, ‘isa kuo papa fānifo he ngaluta’ane
 Fehu’i mai he Hifofua he na’e fakakū pea ‘anefē?
 Sau mai ia he Vaka Uta Pola kuo Vaka Uta Fefine
 Kae liuanga pea liukava Talaheu ‘ena ‘e kamata’anga

Tali lotu ‘a Taufua’āhau malu ‘a Tonga ki he ta’engata
 Fakaoma e pōsite ‘o tauala kae huhua e koso ‘i taumu’a
 Fakama’u e sitēsela he ‘oku taau pē lei ia mo e tofua’a
 ‘Eiki Palēmia ‘oku mau kole ho’o ‘ofa
 Fokotu’u ha hisitōlia he hala ‘Eiki ‘o Holopeka
 Fale Alea ‘o Tonga holo e maealalo fakaongo ki taumu’a
 Sīlā ki mata’u he ko ena e ‘Otua mo Tonga ko hoku Tofi’a

‘Eiki Sea ko e ngata ia ‘a e lipooti ‘a e ‘otu Ha’apai mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga Fika 12 ‘o Ha’apai pea fe’unga pē ia ko Ha’apai Veu, ‘osi pē ‘oku fai e fo’i ta’alo mo e faka’apa’apa ki Tonga ‘Eiki faka’ofa’ofa e sōnata.

<007>

Taimi: 1451-1456

Sea Komiti Kakato : ... kae me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai ka tau toki hoko atu.

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakatō hangē pē ko ho'o me'á ko 'ene kakato ena 'emau lipootí 'aki 'a e fo'i sōnata ko ena 'a e 'Eiki Kovaná pea ko u tui pē 'oku ai ha'ane ongo atu kia kinautolu 'oku 'i ai 'a e ngaahi mafai ko eni 'oku 'i ai 'a e fakatangí ko ení. Ko e kakato 'o e lipootí ko ena 'oku me'a atu 'aki 'e he Fakafofongá 'e 'Eiki Sea. Ko 'eku to'o pē 'aku ia e fakalūkufua 'a e fanga ki'i me'a fakamamafa pē ai ki he lipooti ko ení ko u tui 'oku mahu'ingá'ia e motu'á ni ke 'oatu ai leva ke me'a mai ki ai 'a e Hou'eiki Minisitá.

Kole ke vakai'i Pule'anga hā folau fakakuata atu ha toketa ki he sivi/kiliniki kau toulekeleka

'Uluakí Sea ko e me'a ko eni na'e 'ohake fekau'aki mo e kiliniki ko eni 'a e kau vaivaí. Na'e 'ohake eni 'i he'emau 'i Felemeá, pea na'a ku 'osi talanoa pē mo e 'Eiki Minisita Mo'ui 'i he'emau fakahoha'a ki ai, 'a e fekau'aki mo e me'a ko ení. Mahino foki Sea ko e fakatangí ko eni mei he kau vaivaí mahino foki tautefito kia kinautolu ko eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi mahaki ko eni tauhi hangē ko e suka mo e mahaki mafu mo e ngaahi mahaki pehē. 'Oku pau foki ke 'i ai 'enau ngaahi kiliniki 'a eni ko ē 'oku fakahoko 'i Tonga 'eiki. Ka ko Ha'apai foki Sea 'oku mahino pē 'oku monū'ia 'a kinautolu ia ko ē 'i Kauvai Foa pea mo Lifuká, ka 'oku ou tui 'e tatau pē 'a e me'a ko ení 'i he fanga ki'i 'otu motu 'o Ha'apai tautefito kia kinautolu 'oku tokavaivai ange pea 'i ai e fa'ahinga 'oku nau 'osi ngāue'aki 'a e fanga ki'i *wheel chair* fanga ki'i saliole tokoní 'i he taimi ko eni ko ē. Mahino pē foki 'oku fakahoko mai 'a e ngaahi kiliniki ko eni kau ki he suka mo e ngaahi me'a pehē ki Pangai. Pea, ka ko e taimi ko ē ko 'enau fakatangí foki ko e faingata'a 'aupito, tautefito ko e lahi 'a e fanga ki'i motú ia maumau 'a e ngaahi uafú pea kei fakaheka pē 'i tahi. Ko e ngāue lahi eni ia Sea, ko e ngāue lahi 'aupito eni ia ki he kau vaivaí mo e kau faingatā'ia ko e taimi e fakaheká mahino 'e pau ke fua kinautolu ki he fanga ki'i vaká pea ka kovi e tahí mahino 'aupito pē ia 'a e ngaahi palopalema. Ko 'enau kolé pē 'anautolu ia ki he, 'a ia na'e 'osi fai pē fakahoko ki he 'Eiki Minisita Mo'uí ha tokoni, ha fa'ahinga tokoni. He 'oku mahino pē foki mahalo pē 'oku fakakuata kuo pau ke nau ō nautolu 'o sio ki ha toketā pē ko 'Eiki Nōpele 'ofisa mo'ui. 'Oku mahino pē ia 'oku lava pē ia 'a e

'omai ko ia 'enau *supply* fakamahina ko ia 'enau fo'i'akaú talamai 'oku 'i ai pē 'enau fanga ki'i kaati 'oku nau ngāue'aki 'o 'alu pē ha taha ia 'o 'omai 'enau fo'i'akaú ka ko e 'osi pē māhina ia 'e 3, kuo mahino kuo pau ke nau sio nautolu ki ha toketā kae toki hoko atu hono *prescribe* mai 'enau fanga ki'i, 'a ia pea ko e kolé ia. Ko u tui na'a ku 'osi fakahoko pē 'e au ki he Minisitā Mo'uí. Mahino pē ia ko e tonú pē ia ke 'i ai ha vaka e Potungāué pea ko 'eku lave'í na'e 'osi 'i ai e vaka ka 'oku mahino 'oku maumau ia. Ka ko e me'a ko ē vave tahá ko u tui na'a fai ha ala fetokoni'aki ai. Ko e me'a eni ia 'e 'aonga ki ai hangē ko e pa'anga fakavāhengá 'a eni 'oku nau lave kimautolu. Te u fiefia au ke tokoni, na'a ai ha fa'ahinga founa vave ange. 'A ia ko e mahu'inga hení ia ko ha toketā pē ko e 'ofisa mo'ui. Tau pehē ko e kuata kotoa pē 'oku takai he fanga ki'i 'otu motú. Ko e mahu'inga tahá ke fai 'a e fanga ki'i kiliniki ko eni pea toki lava mo toki fai ai pē 'enau fo'i'akaú 'anautolu mo e me'a pehē. 'Oku ou 'osi fakamatala pē ki he 'Eiki Minisita Mo'ui ka 'oku ou tui pē 'Eiki Minisita Mo'ui te ke fiemālie pē ke ke me'a mai ke fanongo mai 'a e kāingá tautefito kia nautolu ko eni toka vaivaí mo nautolu ko ia 'oku nau kiliniki he ngaahi kiliniki pehení ki ha'o me'a ange pē ko e hā ha founa fekau'aki mo 'enau si'i fefononga'aki mai ki he kiliniki.

Tokanga ke solova palopalema he Hala Lofanga

Hala Lofangá Sea hangē pē na'e me'a'aki 'e he Fakafofongá, pea na'e 'asi pē ia he tā. Na'e fai foki 'enau fakatangí pea mo'oni foki 'oku me'a atu e 'Eiki Seá pea na'e 'ikai ko ia pē Sea, ka na'e fai 'enau fakahoha'a maí pea na'a ku fanafana pē ki he 'Eiki Seá, he ko e 'uhingá ko e ta'u lahi Sea 'eku 'a'ahi ki he motu ko eni talu mei he ta'u 1990 tupú 91 'o faai mai ai, 'a ia kuo mei a'u ia 'o 'ova 'i he tu'o 5 'a 'eku 'a'ahi ma'u pē 'o a'u mai ki he 2000 tupu 'o a'u mai eni 'o a'u mai eni ki he ta'ú ni, ko e hala tatau pē. Ko e halá pē ē 'o a'u mai ki hē ki he ta'ú ni, 'a e tokatamaki ko ia honau halá 'o fakatatau pē ki he natula ko ia honau motú 'a e fetāfeaki 'a e vaí he taimi 'uhá, keli e me'á pea ko e faingata'a 'aupito ke fai ha fefononga'aki ia. Pea ko e 'uhinga ia ko e 'uhinga na'a ku kole ange ki he Seá ta, ko e mahu'ingá ke lava ke fai mo solova ē 'a e palopalema ko eni kuo laui ta'u lahi, pea ko e ...

<008>

Taimi: 1456-1501

Lord Tu'iha'angana: ... ko e 'uhinga ia ko ē na'e, ko e me'a pē ia 'e lava ai ko e fakataha'i 'ema ki'i 'inasi he ta'u fakapa'anga fo'ou pea nau 'osi kole pē ki he Fakafofonga kumi atu 'e koe mo ha tokoni mo ha me'a ka ko e koloa ke feinga'i e fo'i palopalema ko eni ke lava pea 'oku tui pē ko e faka'amu ka ko e taumu'a ia ke feinga'i ke fai mo lava 'a e hala 'o hala 'o Lofanga ko e 'uhinga ko e palopalema kuo lau'i ta'u

Fiema'u fakamahino mei he Pule'anga fekau'aki mo e Hala Holopeka he 'oku 'ikai ha'ane kaunga ki ha me'a fakakelekele

mahalo ko e faka'osi pē me'a ia ko u fie lave ki ai ko e fakamamafa atu pē fekau'aki mo e Hala Holopeká hangē pē ko eni na'e me'a mai e 'Eiki Palēmia 'aneuhu mahino 'aupito pea ko ē na'e toki fakahoko atu 'e he Fakafofonga e tohi fekau'aki mo e me'a ko ia ka ko u faka'amu pē au ia me'a heni mo e Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi ke mahino pē 'oku tau peesi tatau pē Sea he 'oku hangehangē kuo, na'e kamata 'asi mai kuo fai e ngāue ke tā e palani mo e hā fua teu fakahoko

e me'angāue mo e hā ko eni ia kuo 'asi mai 'oku 'i ai e me'a fakakelekele. Sea ko e Hala Holopeka ko e fo'i me'a ko ē ko e Hala Holopeka 'oku tau talanoa ai 'oku 'ikai ke 'i ai ha *issue* fakakelekele ia ai. Ko e fu'u hala ia ko e fu'u hala pē 'a e Pule'anga pea ko e tafa'aki ko ē 'oku fai ai 'a e ngāue ko e fu'u tafa'aki ki tahi ko e fu'u tafa'aki pē mo ia 'a e Pule'anga. Pea ko u tui pē 'oku 'i ai mo e fetō ma'u hala 'aki ai 'oku 'ikai ke, ko e hala ia ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha *issue* fakakelekele ia ai.

Fehu'ia vakapuna na'e kī'i palopalema 'ene tō 'i Vava'u

Pea ko e faka'osi pē Sea fakamālō e vahefonua hangē pē na'e me'a ki ai e Fakafofonga kuo lava e fepuna'aki 'a e vakapuna fakalotofonuá pea, ka 'oku ki'i puputu'u pē motu'a ni ko u kole atu 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi ke tali mai mu'a 'ikai ke u ngāue'aki foki 'a e *social media* ka ko e fakahoko mai 'e he tokotaha ka au 'aneho'atā hē 'uhinga he 'oku na kuo maumau 'emau ki'i vakapuna 'oku 'i ai e vakapuna na'e palopalema he mala'e vakapuna Vava'u pē ko 'emau ki'i vakapuna Ha'apai ia he ko 'eku lave'i he' emau huufi ko eni e fakaava e hopoki ko eni e vakapuna ko e vakapuna 'e ua 'oku ngāue'aki 'e he Lulutai ko e Saapa mo e *Y-12*. Ka ko u lave'i hifo he tā ko eni ko ē na'e 'omai he tokotaha ko eni he la'i tā ko ē 'oku 'asi 'i Vava'u 'oku 'ikai ko e hangehangē 'oku 'ikai ko 'emau ki'i vakapuna ko e *Y-12* pē ko e Saapa. Ka ko e talamai na'e hoko ka ko u kole pē au ke tali mai angé he ko u ki'i puputu'u na kuo 'ave 'emau ki'i vakapuna 'o maumau 'i Vava'u kae, na ko ha vaka kehe he ko u sio hifo pē au ko u ki'i puputu'u pē ka ko u 'ilo pē 'oku 'ikai ko 'emau ki'i vakapuna ia pē ko ha vakapuna 'a e Lulutai kae fakamahino mai mu'a 'a e me'a ko ia 'e 'Eiki Sea he 'Eiki Minisitā he'eku tokanga ki ai ka 'oku fakamālō he kuo lava e fepuna'aki ka ko u tui pē 'e hokohoko lelei atu ai pē fengāue'aki mo e kautaha ko eni. Mahalo ko ia pē Sea e ki'i fakamamafa 'oku ...

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele, te ke tali mai 'e 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi pea toki 'uhinga Minisitā Mo'ui ko e taimi ka ko 'eku lave'i ki he ki'i vakapuna Ha'apai ko e vakapuna ia 'o Niua. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Poupou lahi Pule'anga ki ha faingamālie kau 'api e kakai nofo ai kau folau 'eve'eva

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu'una Sea. Fakatapu heni ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato kae tuku pē mu'a Sea ke u ki'i fakatalanoa atu pē mu'a Sea 'i he Lipooti ko eni ko ē 'a Ha'apai 12 pea ko u fakamālō heni ki he Fakafofonga 'i he lipooti faka'ofa'ofa kuo ne lava 'o fakahoko 'i he Fale ni 'i he 'aho ni. Ko e 'uluaki pē Sea ko u fie lave atu pē ki he, na'e 'i ai 'ene me'a 'i he kolo 'e taha ko Ha'ato'u fekau'aki pea mo e *village tourism* pea 'oku mau poupou lahi 'aupito Sea 'a e Potungāue Takimamata ki he ngaahi kolo mo e ngaahi vahefonua 'oku nau poupou ki he takimamata. Ko e me'a ko eni ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga fekau'aki ko ē pea mo e, ke feinga ke 'i ai ha feitu'u ke me'a mai e kau folau'eva 'o nofo 'i he ngaahi 'api nofo'anga. 'Oku mau poupou lahi ki ai Sea pea ko e me'a ko ē 'oku ui ia ko e *homestay* 'a ia 'oku lahi 'aupito hono fakahoko 'a e me'a ko eni 'i he ngaahi fonua muli tautautefito ki *Cook Islands* na'a ku lava 'o lele atu ki *Cook Island* 'i he kamata'anga e ta'u pea ko e lahi taha 'enau *accommodation* 'oku fakahoko ia 'i he founa ko eni ko e *homestay* pea 'oku tokoni lahi ia ki he ngaahi fāmili pea mo honau ngaahi 'api nofo'anga 'i he ngaahi langa fakalakalaka kotoa pē 'i he kolo.

Kole Pule’anga ke tomu’a ngaahi hala loto kae toki ngaahi fo’i hala Holopeka

Ko e faka’amu pē Sea ke u ki’i lave atu pē mu’a ki he hala Holopeka ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga lahi ‘aupito ‘a e potungāue ‘a e finemotu’a ni pea pehē ki he Pule’anga ki he hala Holopeka. Ko u kole fakamolemole atu pē ki he Fakafofonga pea pehē ki he Hou’eiki Nōpele ‘i he tuai ‘a e ngāue ki he hala ko eni ‘oku mahino pē ko e hala ko eni ‘oku mahu’inga ‘aupito ke fai ha ngāue fakavavevave ki ai. Ko e faka’amu foki Sea ke ‘i ai ha toe hala ‘e taha ‘e lava ke faka’aonga’i ia he kāinga kae lava ke fai ha ngāue ki he hala ko eni ko ē hala ko eni ko ē ‘i tahi ‘a eni pē ko ē ‘oku mou me’a ki ai ‘i he *screen*. Ko e faka’amu pē Sea ke kole pē ki he Fakafofonga pea mo e kāinga ke nau ma’u mu’a ...

<009>

Taimi: 1501-1506

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...loto ma’ulalo ‘o tali pē mu’a ke ngaahi mu’a e fo’i halaloto ke lava ke faka’aonga’i ia ka mau ngaahi atu ‘a e hala ko eni.

Lord Tu’iha’angana: Tokoni Sea ki he Minisitā.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Lord Tu’iha’angana: Ko e me’a ko ē na’a ku lave ki ai ‘a e fiema’u ke tau, mahino ko e peesi pē ‘e taha ‘oku tau ‘i ai ke tatau ‘etau ma’u. Na’e ngaahi ‘a e ‘Āhanga Foa na’e ngaahi ia he fu’u loto tahi, na’e kau pē mo ia he aleapau ‘o e tu’uaki e ngāue kuo pau ke fai ‘e he kautaha ko ē na’a nau ngaahi ‘a e ‘āhanga ‘a e ngaahi ‘a e hala fakataimi, na’e lava kātoa pē ia, ka ‘oku faingata’a ange ia. Ko e *retaining wall* ko eni pē ko e *wall* ‘ai ke ngaahi he Hala Holopeka, ‘atā mama’o ia mei he hala, ‘oku tui ia ‘a’aku ‘ai ke tau ‘i he peesi ‘e taha. Pea kapau ko hai ho’o kau ‘enisinia kae ‘ave ‘emau kau ‘enisinia ko ē ‘oku nau ō mai ‘o nau fale’i mautolu ke nau talanoa he ‘oku lava pē, ko e tā ena Sea ‘oku ‘atā lelei pē ngāue ‘ikai fiema’u ia ke toe ‘i ai ha halaloto, lava pē ‘o ngāue’aki fakataimi ki’i kongā ko ē pea lava mo e ngāue ko ē, ‘oku ‘atā lahi ‘aupito pē ia mei he, ko ‘eku ‘uhingá pē ‘aku Sea, he ko e ngāue ko ena ‘oku me’a mai’aki ‘e he Minisitā e hala loto ko e taimi pehē ni ia he ta’u kaha’u pe ko e 2022 ‘e toki maau ki ai e ngāue. Ko e talanoa atu ko eni ki he taimi ni, uike kaha’u.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Minisitā te ke laumālie lelei pē ke tau mālōlō pea ke toki me’a kakato ‘anai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Tau ki’i mālōlō ai.

(Mālōlō)

<005>

Taimi: 1521-1526

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi Potungāue Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea...

<007>

Taimi: 1526-1531

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...Feitu’una Sea fakatapu foki heni ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kapineti pehē foki ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki Nōpele fakatapu foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea ‘oku ou fie lave pē ki he hala Holopeka ‘oku ou kole fakamolemole atu pē Sea ki he Fakafofonga pea pehē ki he ‘Eiki Nōpele ngali tuai e ngāue ki he Hala Holopeka ka ko u kole atu pē Sea ke tukumai mu’a ha faingamālie ke mau ngāue fakataha pea mo e Fakafofonga pea mo e ‘Eiki Nōpele koe’uhí pē Sea mahino pē na’e ‘osi fai pē ‘a e ‘omai ‘a e lipooti mo e *costing* ki he ngaahi ko eni ko ē ‘a e Hala Holopeka pea pehē ki he hala ‘āhanga Foa. ‘A ia na’e fakakātoa na’e fe’unga pea mo e 7.6 miliona. ‘A ia ko e tu’u ko ē he taimi ni Sea ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai pea mo e faka’amu pē Sea ‘e vave ni pē ha nga’unu ki ai ha ngaahi mīsini mo e ngaahi me’a pehē ke fai e ngāue ko ē ki he hala ko eni.

Tali Pule’anga ki he vakapuna na’e tō ‘i Vava’u

Ko e hoko pē Sea ‘oku ou fie lave atu pē ki he me’a ko ē na’e ‘ohake ko ē fekau’aki mo e vaka ko eni na’e tō ‘i Vava’u. Ko e vaka ko eni ‘oku ‘ikai ko e vaka ia ‘a e Lulutai *Airlines*. Ko e vaka *Y12* pea mo e *Sharp* ‘oku ngāue’aki ‘e he Lulutai. Ko e vaka ko eni ko ē na’e tō ‘i Vava’u ko e vaka *private* ia ‘oku fengāue’aki ia pea mo e sōtia ki hono *surveillance* ‘a e... ke fai e ngaahi *surveillance*. Kaihehe ko e tō ko eni ko ē ‘a e vaka ko eni Sea na’e ‘ikai ha palopalema pē ko ha fakatamaki na’e hoko ki he vaka ko eni, ka ko u fie fakamahino atu pē ‘oku ‘ikai ko e vaka ia ‘a e Lulutai *Airlines* na’e tō ‘i Vava’u mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, me’a mai ‘Eiki Palēmia ‘osi ko ia toki hoko mai ‘a e Minisitā Mo’ui.

'Eiki Palēmia: Ko e ki’i ...tapu mo e Feitu’una ko e toe ki’i muimui atu pē he me’a ko eni ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā pea ko e *AOC* ko ē ‘a e ki’i vakapuna ‘oku ‘ikai ko e *AOC* ia ‘a e Lulutai *AOC* ia mei he faha’i ‘e taha mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e ‘Eiki Palēmia ‘ene fakatonutonu ko ia. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

Tali ki he kole ke lava Potungāue Mo’ui ‘a’ahi ki he ngaahi ‘otu motu

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'a e Komiti Kakato. Mālō ho'o laumālie lelei 'Eiki Sea ko u fakamālō atu he faingamālie. 'Uluaki 'oku ou fakamālō lahi ki he Fakafofonga kae 'uma'ā 'a e ongo 'Eiki Nōpele 'i he lipooti faka'ofa'ofa kuo 'omai mei he kāinga ko eni mei Ha'apai. Pea 'oku ou fie fakamālō lahi foki ki he tokoni mo e pou pou lahi 'a e 'Eiki Kovana Ha'apai ki he ngaahi ngāue kotoa pē 'a e Potungāue Mo'ui.

Fai pe palani Potungāue Mo'ui ke fakahoko 'a'ahi fakakuata ki he kau mahaki toulekeleka

'Eiki Sea 'i he peesi 14 'oku 'i ai 'a e kole ai ki he kau toulekeleka ke lava 'a e Potungāue Mo'ui 'o fakahoko 'a e 'a'ahi kiate kinautolu 'i he ngaahi 'otu motu Ha'apai pea 'oku ou fakamālō lahi ki he 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai hono 'omai e kaveinga mahu'inga 'aupito ko 'eni. 'Eiki Sea na'e 'i ai pē 'a e ...'oku 'i ai 'a e palani ngāue 'a e Potungāue Mo'ui ki he a'u atu ki he ngaahi tukuimotu. 'Oku 'i ai foki hono ngaahi pole na'e 'i ai e vaka kimu'a ka 'i he taimi ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha vaka ka 'oku lolotonga palani pē 'a e Potungāue Mo'ui ki he ngaahi 'a'ahi fakakuata ko ia 'oku 'i he'ene palani ngāue ke a'u atu 'a e tokangaekina ki he kau toulekeleka mea'i pē he 'Eiki Kōvana na'a mau fepōtalanoa'aki pē mo e pule lahi 'o e Potungāue Mo'ui, ka 'e toe fakahoko ha sio ki he kaveinga mahu'inga ko eni 'e Sea 'o vakai'i 'ene tu'u ki he kaha'u.

Ko e poini hono 4 ko e kole 'e Felemea ha misini ha tesi *Covid*. Ko e taha eni ha kole mahu'inga 'aupito kuo tuku mai mei hotau kāinga mei Felemea kā ko u fie fakahoko atu pē ki he kāinga Felemea ko ho'omou mīsini pē eni tesi *Covid* 'a e eni pē 'oku 'i he Falemahaki Vaiola, mīsini foki ko eni 'oku fu'u mamafa 'aupito pea 'oku fu'u fiema'u ke *build* hono ngaahi *infrastructure* ke ne tauhi 'a e ngaahi *international standards* pe ko e ngaahi tu'unga fakamāmāni lahi ki he ma'a mo e anga hono fe've'aki holo 'a e ngāue ko eni. 'Ikai ke ngata pē foki ai Sea 'oku fiema'u e kau *scientist* pē ko e kau mataotao 'i he tafa'aki 'a e sainisi ke nau sivi 'a e ngaahi vailasi. Pea mo e *health system* pē 'a Tonga ni 'oku fiema'u pē 'a e misini tesi *Covid* ke tu'u 'i he feitu'u 'oku malu taha mo ivi mālohi taha 'a e *health care system* 'a Tonga ni ko hono 'uhingá 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi *potential risk* ka 'i he tu'u ki he kaha'u ka 'i ai ha tesi 'oku *positive* ki he fokoutua ko eni 'oku 'osi malava pē he ivi ngāue ...

<007>

Taimi: 1531-1536

'Eiki Minisita Mo'ui : ...ngāue 'a e Potungāue Mo'ui 'i loto Nuku'alofa mo e Falemahaki Vaiolá ke ne fuesia 'a e ngaahi nunu'a kátoa ko iá.

Sea te u hoko atu pē ki he peesi 20 'oku 'omai ai 'a e kole mei he kāingá ko e fiema'u 'a e ngaahi tokangaekina makehe ki he *COVID-19* Sea ko e me'alele fakamuimui taha pē ko e *latest* 'i he ngaahi me'alele mini pasi ko Ha'apai pē mo e Falemahaki Pilinisesi Fusipalá 'oku nau a'usia e tu'unga ko iá te'eki a'usia 'e he Potungāue Mo'ui 'i Nuku'alofá ni kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi 'otu motu kehé. Kai ke ngata pē a' na'e 'osi lava atu 'a e kau mataotao pē ko e timi *specialist* 'a e Potungāue Mo'ui fakahoko e ako 'i Ha'apai ki he timi ko hono 'uhingá ko e teuteu pē ki he KOVITI-19. Kai ke ngata pē a' kuo 'osi tukuatu pē mo e ngaahi me'angāue fe'unga pē ko e ngaahi me'a

ngāue malu'i *PPE* 'o 'ave atu kiate kinautolu ko e 'uhingá ko e teuteu ko ení. Sea ko e ngata'anga ia e fie tokoni atu 'a e finemotu'á ni, ka 'oku ou fie fakahoko atu pē fakamālō lahi ki he Fakafofongá he lipooti faka'auliliki kuo tuku mai pea mo e tokangaekina mei he 'otu Ha'apaí mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisita Mo'ui. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Seá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. 'Eiki Sea, fakamālō ki he Fakafofonga Fika 12, he lipooti mā'opo'opo. 'Ikai ke ngata pē he 2019 kae toe kau ai pē mo e 2020. Ka 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e maau pē ko eni 'a e lipooti ko eni 'a 12 tau tali ai pē 'e tautolu mo 13 he ko e me'a tatau pē 'a e ngaahi fiema'u ko eni 'oku fokotu'u maí. 'Oku mā'opo'opo 'aupito e lipooti 'Eiki Sea pea 'oku ou tui na'e ai e tokanga ia ki he kongá ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ki he *MOI*, hangē ko e tokanga ki he Hala Holopeká pehē ki he 'āhangá, he'ikai ke u toe lave ki ai, pea pehē mo e tokanga 'a e 'Eiki Minisitā Mo'uí. Te u lave atu pē au ki he fanga ki'i me'a na'a ku to'oto'o pē mei he lipooti mahu'inga pē ke fai ha tokanga ki ai. 'Eiki Sea, ko e fakamā'opo'opo 'a e motu'ā ni 'Eiki Sea, ko u tui 'oku mahu'inga 'aupito 'i he ngaahi lipooti ko eni 'oku 'omai pea mei he ngaahi vāhenga filí ke lava fakapapau'i ha fo'i me'a 'e 2 pē 3 'oku lava fakahoko he vaha'a ta'u ngāue ko eni. Pea 'oku ou tui au ia 'oku malava 'aupito pē ia 'Eiki Sea. 'Oku ai 'a e ngaahi me'a ia 'e fai 'a e ngāue ki ai ke fokotu'utu'u mo kole hano pa'anga. Pea te u lave atu pē au ki he ngaahi me'a 'oku malava ke fai e ngāue ki ai, pea 'oku fakahoko pē 'oku lolotonga fakahoko e ngāue ki ai.

Na'e fai e tokanga ki he *retirement* ki he pa'anga mālōlō 'Eiki Sea. Na'e 'osi fakalelei'i foki, 'ikai ke 'uhinga pē eni ia ki he mālōlō, ka ko e sēniti ko eni ki he pa'anga me'a'ofa ki he kau toulekeleká na'e ngāue'aki ia kapau na'e 'i ai ha kau toulekeleka ia na'a nau lolotonga pensioni mei he Pule'angá na'e 'ikai ke toe ngofua ia ke nau ma'u mo e faingamālie ko eni he ta'ú. ka na'e 'osi fakalelei'i e founa ngāue ko ia pea kuo 'osi tali ia 'o ngāue'aki. Ko 'ene penisoni 'ana ko ē he ta'u motu'á, ko 'ene totonu ia 'a'ana he'ene a'usia 'a e ta'u 70.

Na'e fai 'a e lave ki he tangikē vai 'Eiki Sea, pea ko u tui 'oku tofuhia pē 'a e ngaahi vāhengá ai. Pea 'oku fai 'a e fengāue'aki ia 'a e Pule'angá pea mo e Potungāue *MEIDECC* pea 'oku ou fiefia pē au ke fakahoko heni Sea, kuo 'osi 'ota 'a e tangikē vai 'a ia ko e tangikē vai 'e 15000 'a ia 'oku fakafuofua ki he 2.7 miliona taki lita 5 afe, pea 'e ngāue ki ai 'a e Potungāue ki hono tufaki atu tautefito eni ki he kakai ko ē 'oku fu'u vivili ange 'enau fiema'ú 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui 'e tofuhia kátoa pē 'a Tongá ni ai.

Lolotonga fai ngāue ke fakalelei'i nofo'anga Kovana

Ko e nofo'anga ko ia e 'Eiki Kōvana 'Eiki Sea, ko e ngāue ko eni ia na'e 'osi fai pē ngāue ki ai, 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osí. Ko e me'apangó 'Eiki Sea na'e tā mai 'a e palani ia ko eni 'o 'omai ko eni ki he me'a'anga 'o e Kōvaná pea 'osi hono tu'uaki ko e pa'anga ko ia na'e vahe'i ki ai na'e 'ikai ke fe'unga, 'a ia na'e lahi 'a e tala mahu'inga mai ia ki he mahu'inga ko eni, pea 'oku ...

<008>

Taimi: 1536-1541

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... lolotonga fai e fengāue'aki 'a e potungāue mo e ngaahi kupu fekau'aki

Eiki Sea ke lava ‘o fakahoko e ngāue ko eni ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e sosaieti ko u fiefia ‘aupito hono ‘omai e *issue* ko eni ‘Eiki Sea ko ‘Eua ‘oku lolotonga ‘i ai e sosaieti ‘e nima pea ‘oku ‘amanaki ke toe fokotu’u mo e sosaieti ‘e taha ‘oku ‘ikai foki ko ha fakakaukau fo’ou eni ia Hou’eiki ko e me’a ia ko eni ‘oku anga pē ki ai e kakai ia pea na’e ‘osi fakahoko pē ia he ngaahi ta’u lahi kuo tau situ’a mei ai. Pea ko u tui ‘e fai e fengāue’aki pea mo e Potungāue Leipá ‘oku ‘osi lolotonga mo’ui pē laó ‘a ia ke fokotu’u ko eni e sosaieti pea ‘oku fai e fengāue’aki taimi ko ē he ta’u kuo ‘osi na’e ‘i ai e tokoni mai ‘a e Potungāue Leipá ki he fakapa’anga ‘a e ngaahi sosaieti ko eni ‘oku fokotu’u pea ko u tui ‘e kei lava ‘o fakahoko ‘aki pē ngāue ko ia.

Polokalama tokoni \$200000 Pule’anga ke fakaivia sekitoa ngoue

Ko u fiefia Sea ke u fanongo ‘oku ‘i ai e ‘a e uta hangatonu e ngoue pea ko u tui ‘oku ‘ikai ke tau ngata pē he ngoue ka ‘oku pehē mo e ika pea mei he ‘Otu Ha’apai Sea pea ‘oku fakafiefia ia ‘Eiki Sea. Ko u fie fakahā pē heni ‘Eiki Sea na’e fakahā pē he ‘Eiki Minisitā ki he Leipá na’e ‘osi tali e pa’anga ‘e 200000 ‘e he Pule’anga ke tokoni ki hono feleti mai ko ē ‘o e ‘ū uta pehē mei Vava’u pē ko Ha’apai pē ko Niua ‘oku ‘omai ke fakahangatonu ki he māketi ‘i tu’apule’anga. Ko e tokoni ko eni Sea ke faka’ai’ai e kakai ‘o e fonua ke, pea ‘oku ‘osi mahino mai mei he ngaahi fakamatala ko ē ‘oku ‘omai neongo e KOVITI-19 ‘oku lahi ange e uta koloa me’akai mo e ngaahi koloa kehe ‘oku ‘oatu mei Tonga ni ‘i he vaha’a taimi ko eni ‘i he ta’u ‘e ua ko eni kuo tau situ’a mei ai. Pea ‘oku fiefia he fanongo ki ai ‘Eiki Sea.

Silini tokoni 3 kilu 6 mano ki he fefononga’aki vahefonua Ha’apai

‘Oku ‘i ai e ngaahi kole ki he vaka Sea pea mo e ngaahi me’a pehē ki he fefononga’aki Sea ko u fie fakahā pē au ki he, ke mea’i pē ‘e he ‘Otu Ha’apai kae ‘uma’ā e Kōvana ne ‘osi tali he Fale Alea e pa’anga ‘e 360000 ko e sēniti ko eni na’e fakatefito ia ke tokoni ki Ha’apai he fefolau’aki. Sea ko e sēniti ko eni ‘e lava pē ia ke ngāue’aki ki ha tau pehē ngaahi motu lalahi ‘Uiha ko Kauvai ke ‘ai ha’anau vaka pē ‘e lava kotoa he fo’i lele ko eni ka ko e ta’u hoko mai ke tokoni ki he fefononga’aki mo e fetuku mai ko ē ‘enau koloa ki he vaka lahí pē ko e ‘omai pē ki Pangai ‘ikai foki ke lau ha taha ia ‘Eiki Sea kapau te nau lava ‘e nautolu ‘o fakakaukau’i ko ha fo’i fakava’e lelei ia ke ‘ai ‘aki honau vaka. Ka ko e ‘uhinga pē ‘eku fakahoko atu ‘a’aku ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi ‘i ai e sēniti kuo ‘osi faka’ilonga’i pea kuo ‘osi tuku mavahe ki he ngāue langa fonua pehē ke tokoni’i e fefolau’aki mo e faka’ai’ai ko ē ‘o e fakatupu koloa.

Ko e hiko veve ko u fiefia hono ‘omai ‘a e ngaahi *issue* ko eni pea mei Ha’apai pea ko e polokalama fokotu’utu’u ngāue pē foki eni ia ‘a e Pule’anga na’e talu hono fakahoko ‘i Tonga ‘Eiki ni pea hoko ki Vava’u pea hoko mai ki Ha’apai pea ‘oku ‘i ai pē hono fanga ki’i faingata’a ko e ‘uhinga foki ko e sēniti ko ē ‘oku totongi ko ē ‘i he hiko veve. Na’e ‘osi fai pē pōtalanoa pea mo e *CEO* ko eni ki he Veve pea kuo ‘osi tali ‘e he Pule’anga ke to’o ‘a e tukupau ko eni ‘oku hilifaki ko eni ‘o tākaki atu ki he hiko e veve ‘a ia ‘e kamata pē ia mei he taimi ko eni ‘e tali ai e lao ko ia fakatonutonu ko ia ‘o kāsete’i. Pea ‘oku toe ‘i ai pē mo e sio ‘Eiki Sea ki he ko e ‘uhinga foki ko e tautautefito ki Ha’apai ko e fakamatala ko eni ‘oku ‘omai mei ai ‘oku ‘i ai pē faingata’a’ia ‘a e kakai he ‘uhinga he pa’anga ‘e 15 ko eni ‘oku tākaki atu na’a ‘i ai ha fa’ahinga tokoni ‘e ala fai mei he Pule’anga ke nau to’o atu ‘e nautolu ha pa’anga ‘e 10 kae tuku pē ki he kakai e pa’anga ‘e

nima 'i he fo'i māhina 'e tolu ko eni. Pea 'oku ou fiefia pē ke toe fakahoko atu 'oku kamata he mahina ni 'a e fakahoko e ngāue ko ia 'a e hiko veve 'i 'Eua 'a ia ko 'Okatopa ni ia. 'A ia 'oku tau fakamālō ki he Poate ko eni he lava ke fakakakato e ngaahi vahefonua 'i hono tauhi ke ma'a fengāue'aki fakataha pea mo e Potungāue ki he Takimamata ki hono teu'i ke faka'ofa'ofa hotau, hotau fonua ni.

Mahalo ko e ngaahi me'a lalahi pē ia 'Eiki Sea ko e kongā ko ē ki he palaú mahino pē kiate au 'oku 'i ai e ngaahi lave mei ai pea ...

<009>

Taimi: 1541-1546

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...me'apango pē 'oku 'ikai ke 'i heni e 'Eiki Minisitā Ngoue he 'oku 'i ai foki e tokoni 'a e Pule'angá ki he palau mo e ngaahi me'a ko ia, pa'anga 'e 6 kilu, pea 'oku 'i ai e talanoa mo e fokotu'utu'u na'a lava pē ia ke 'oange pē 'inasi ia 'o e ngaahi vāhenga fili 'o 'ave ke tokoni ke feinga'i'aki ha'anau palau, he ko e me'a 'oku mahino ia he taimi ni ko e nounou e me'a ngāue fakapalau mo e fakangoue, 'i he ngaahi vāhenga fili, kae kehe 'oku fai ki ai e talanoa, ka 'oku ou fakamālō atu 'i he lipooti lelei ko eni 'Eiki Sea. Mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'I ai pē fatu 'a Lelenoa 'oku pehē ni e ta'anga 'a Lelenoa, Ko e si'i pē si'i lou fatai ka ko hoto ve'eve'e mei he paki. 'Eiki Minisitā tali si'i ke 'osi 'eku fakahoha'a pea ke toki me'a ki 'olunga.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Talitali atu pē au ke 'osi Sea ka u toki fakahoha'a atu.

Sea Komiti Kakato: Toe 'eku miniti 'e 5 'aku 'uhingá ko ho ta'ú he te ke fiu ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sai pē kau talitali atu pē ke 'osi ho'o miniti.

Sea Komiti Kakato: Pe'i me'a mai koe 'oku ke motu'a, me'a mai. Mei maau 'eku fo'i ta'anga 'aku ne 'osi kamata'i...

Toloi fakataimi ngāue ki he sosaieti falekoloa kae fakamā'opo'opo ngāue ki ai

'Eiki Miisita Lao Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e a'u pē ki he me'a ko eni na'e lave ki ai 'a e lipooti 'i he falekoloa sōsaieti, mo'oni pē ia, ka na'e ki'i toloi fakataimi ke fakamā'opo'opo 'etau ngāue koe'uhí ke maau pē sēniti ko ē 'a e Pule'anga mo totongi fakafoki mai e 'ū me'a ko ē na'e 'osi kamata ka tau toki hoko atu mo e ngaahi founga kehekehe pē 'i he ngāue, fakatokanga'i ko ē 'e he motu'a ni 'oku 'ikai ke maau hono 'ai e koloa mo hono tuku atu ki he 'ū falé mo e me'a ko ia, fiema'u ke fakamā'opo'opo ia pea tau hoko atu ai.

Fiema'u ke fakafetu'utaki ngaahi kautaha ki he Leipa kae toki tukuange silini ki he totongi feleti

Ko e me'a ko ē fekau'aki mo e uta, 'oku mau tali pē 'emautolu ia ka ko e fiema'u ke hā e *exporter* ko ē 'i Tonga ni pea fai mai e fetu'utakí ki he potungāue ke alea ia mo e kautaha vaka, he'ikai ke 'ave siliní ia ki ha *exporter* 'e 'ave hangatonu pē 'a e pa'anga ko ia ki he kautaha vaka, ke tokoni ki hono fakama'ama'a ange feleti kae lava 'e he kau ngoue mo e kau toutai mei he 'otumotu 'o 'omai ki he, 'i he taumu'a ke uta ki muli, ka 'oku 'atā pē ia hangē ko ē ne me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'anga, 'osi 'i ai 'a e 'uluakí kuo vahe'i 'e he Pule'angá ki ai, ke fai'aki e ngāue ko ia. Mahalo ko ia pē Sea mālō 'aupito e ma'u taimi.

Kole ke kau Hala Holopeka hono ngaahi he ko e hala 'eiki

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā kae hoko atu ā 'eku ki'i fakamaama 'aku. Kapau pē te mou me'a hifo 'e Hou'eiki kae tuku ke u hanga 'o fakamaama kia moutolu e me'a 'oku fai ai e feme'a'aki, he kapau na ko e halapule'anga he'ikai te u fakahoha'a atu ai, ka ko 'ene lave'i ko ē ko e Hala Holopeka, 'oku ongoongo kovi ai e ki'i kolo ia 'o e motu'a ni, he 'uhinga e Hala Holopeka. Ko e ngata'anga ko ena ko ē 'o e makamaka ko ena 'i tahi ko e ngata'anga ia 'o e fonua, 'i he 1974. Pea fai leva e tofi e hala pea loto lelei leva ai e 'Eiki Nōpele kuo mama'o ke taha mai ki 'uta ko e 'uhingá pē koha 'aho pēhē ni he kaha'u.

Kapau te mou me'a hifo ki loto 'i he ki'i me'a, la'itā ko eni 'oku 'i ai e lanu hinehiná, ko e vaeua mālīe 'o e halapule'angá kuo a'u ki ai e maumau ia 'Eiki Minisitā e Ngaahi Potungāue Lalahi. Na'e fai e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'a e 'uhinga e halafakakavakava mei he *Bay* 'o Manumataongo 'oku 'i ai hono 'uhinga ki he ngaahi fakatamaki 'o e natula, pea ne me'a ai ki he halafakakavakava ki Hahake, ko e taha ia he ngaahi langi mama'o e maa'imoa 'a e 'Uluaki IV. Ko e Hala Holopeká eni 'i he 'uhinga 'a e m otu'a ni. Ko e teuteu ko ē ke hilifaki kalauni 'a e Tu'i II na'e finangalo lelei 'a e 'Uluaki IV ko 'ene ngāue ia ke ako ki he taloni ke 'ofisakolo 'i Holopeka. Pea ko 'ene hoko ko ē ki he taloni na'a ne fakahuafa ai 'a e hala ko eni ko e halaholopeka ia, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fekau'aki hangē ko 'eku lave ki he fatu 'a Lelenoa, si'i e loufatai ia ki Hahake mo e 'uhinga e Holopeka, ko e hala 'eiki taha eni 'oku 'eikisia ange ...

<005>

Taimi: 1546-1551

Sea Kōmiti Kakato: ...Vahe Hihifo Ha'apai, ka ko e fakahuafa eni he Tu'i 2 ko e 'uhinga na'e fai hono teu'i ia ke hoko ko ha Tu'i 'i Holopeka. Pea ko e tofi'a ko eni 'Eiki Palēmia ko e loto kolo Holopeka ko e me'a'anga ia 'o e Tu'i 2. Pea kapau 'e hū atu e hala ko eni 'oku lolotonga ngāue ki loto kolo fou atu ia he 'afio'anga ka 'oku faingamālie pē ke fai e ngāue. 'Eiki Palēmia 'oku ou kau mo au ko e Ha'apai au 'eku kole atu ki he Feitu'una ko e hala 'Eiki eni 'o e Fanga 'Ihe Sī eni. Ko e fakahuafa eni ki he Tu'i 2 hangē ko e ngaahi maa'imoa 'oku tulitulifua ki ai he Feitu'una, pea 'oku ou lave'i ko au mo e Fakafofonga Fika 1 'ikai ke ma toe lau 'e maua ha me'a ko e koloa ke lava lelei 'a e ngāue mo e maa'imoa 'a 'Ene 'Afio mo e fatu Pule'anga e Feitu'una.

Ko e tātā mai eni 'alotāmaki ki ha ki'i fonua ko e 'one'one pē 'oku ne ta'ofi ka a'u e fu'u matangi ko eni ki Ha'apai ko u lave'i ko e me'a ko ē 'oku lele mai ki'i veeni hinehina ko ena he *screen* 'e 'i loto ai 'i loto tahi ai. 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi mou 'ofa fai ha ngāue na'a 'ohovale kuo hoko ha pekia ha fakavavevave 'a e si'i kāinga 'a 'enau lele honau loto pea toki fakatokanga'i

hake ta na'e tonu ke fai ha ngāue. Fakamolemole atu 'Eiki Palēmia 'eku kaunoa'ia na'a pehē 'oku to'o ka ko 'eku fakahoha'a 'oku 'asi ai e hingoa Holopeka ia pea 'oku hangē hingoa hoku ki'i kolo 'o'oku 'oku kovi fakataha pē ia mo e hala. Ka 'oku mou fakamolemole atu fai ha ngāue kae foki e fakahuafa e hala Holopeka ko e hala na'e fakahuafa he Tu'i 2 ke tonu pea faka'ei'eiki 'a e ngāue 'o e fonua 'o 'Ene 'Afio.

Hoko atu e feme'a'aki 'ikai ke u toe fakahoha'a he 'oku ou kau he fakamalanga me'a mai e Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu he ko e Holopeka mo ia.

Kole ko e fiema'u vivili ke ngaahi Hala Holopeka he Pule'anga ke 'osi ki Tisema

Siaosi Pohiva: Sea tapu mo e Feitu'una kae 'uma'ā e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki 'o e Fale Alea tuku pē mu'a kau atu he tokoni mo e pou pou ki he fakatangitangi 'oku fai ki he Pule'anga, ka 'oku ou loto ke u talanoa he *priority* pē ko e fiema'u vivili Sea. 'Oku ou tui ha taha 'oku mamata hake pē ki he tā kuo 'osi mahino 'aupito hono tūkunga 'a'ana ia, pea kapau 'oku tonu 'eku ma'u kuo 'osi laka he tu'o hongofulu tupu 'o hono toutou 'ohake 'e he Fakafofonga ko ē mei Ha'apai 'a e fiema'u ko ē ke tanu e hala ko eni ke fakalelei'i eni talu mei hono tālanga'i Patiseti 'o faai mai ai 'o a'u ki he 'aho ni. Pea 'oku mahino leva totonu ke mahino ngofua pē Sea kiate kitautolu 'a e vivili 'a e fiema'u ko ia. 'Oku ou tui au kuo 'osi totonu ke ke feilaulau'i hifo ha ngaahi ngāue taimi ni 'a e Pule'anga kae fakakakato e ngāue ko eni ki he Hala Holopeka ko eni kuo toe kau mai mai mo e 'Eiki Nōpele pea ko e konga pē ia ko e anga pē ia e ki'i pou pou atu Sea ki he fatongia 'o e Pule'anga mo faka'amu na'a lava ke fakakakato ai leva 'a e ngāue ko eni kimu'a he Tisema 'o e ta'u ni mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Tongatapu Fika 1. Ko u lave'i 'oku 'ikai ke toe fai ha feme'a'aki tau pālōti. Kalake tau pālōti tuku ki he 'Eiki Palēmia he 'oku lahi e me'a 'oku ne ha'amo ke ne toki fakatofutofu 'o sāsāuni lelei e 'ū me'a 'oku fai ki ai e hoha'a e Fale ni. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti 'a'ahi 'a e Vāhenga Ha'apai 12 mo e ngaahi e hala Holopeka he ta'u ni fakahā'aki e hiki ho nima.

Pālōti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Hā'apai 12 & ngaahi hala Holopeka he ta'u ni

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Semisi Sika, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Sea 'oku loto ki ai e toko 16.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō tali kātoa he Hou'eiki e lipooti ni tuku atu ia ki he 'Eiki Palēmia mālō me'a mai Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea fakatapu ki he tangata'eiki Palēmia e fonua pehē ki he Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele...

<007>

Taimi: 1551-1556

Mo'ale Finau : ... Sea ko u fakamālō atu ki he Hou'eikí tautefito ki he 'Eiki Palēmiá, 'i ho'omou lava ke tau sio fakalūkufua ki he ki'i lipooti ko ení tautefito ki he ngaahi fiema'ú. Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku 'oatu 'a e fakamālō, pea tukuatu pē ki he 'Eiki Palēmiá ke ne hanga 'o tataki kitautolu he'etau fononga atu ko ení 'Eiki Sea. Ka 'oku ou tui 'e lava pē ke u pehē 'Eiki Sea tuku ā'emau ngaahi fiema'u kehekehé kātōá, 'ai pē fo'i taha ko ē. Ko u tui 'oku fanongo mai 'a Ha'apai he 'ahó ni ke mahino kia kinautolu 'oku mau 'ofa pē he pa'anga 'a e fonuá pea mau fakapotopoto. Tuku ā 'a e ū me'a kehekehé 'ai pē ha fo'i taha. 'Ofa atu kiate kimoutolu, mālō 'Eiki Palēmia.

Sea Komiti Kakato : Mālō Fakafofonga me'a mai Ha'apai 13.

Lipooti 'A'ahi Fale Alea Ha'apai 13

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia 'o Tonga, fakatapu ki he Hou'eiki Nōpelé pea pehē foki ki he kau Mēmipa 'o e Fale 'Eikí. 'Eiki Sea 'oku fiefia 'a e motu'á ni, ne u pehē pē kuo fakahoko pē 'e he Feitu'una 'a e me'a 'a e Minisitā Pa'angá pea 'oku ke toe 'omai hoku faingamālie ke 'oatu ai 'a e Lipooti Ha'apai 13. 'Eiki Sea ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a Ha'apai 12, ko e me'a pē ia na'e me'a mai kia kimaua 'e he Tokoni Sea 'o e Fale Aleá. Ke mau nofo ai 'i he fiema'u ko ia 'e 3, ko e Hala Holopeká, 'Āhanga Foá pea mo e fōsoá pea 'oku 'ikai ke toe fai ha liliu, ka ko e 'uhinga pē Sea 'a e fokoutua haké ke fakahoko e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea e Fale Aleá kae 'uma'ā e Fale Alea 'o Tonga, ke fai ha 'a'ahi ki he kāingá, ke 'omi 'enau ngaahi fiema'ú pea 'oku ou tui ko e 'uhinga ia 'oku ou tui ko e 'uhinga ia 'oku ou toe fokoutua hake ai ke lipooti 'a Ha'apai 13.

'Eiki Sea, ko Ha'apai 13, 'oku 'i ai 'a e vāhenga lalahi ai 'e 4. 'Uluaki ko Mu'omu'a, 'oku 'i ai 'a e kolo ai 'e 3 kau ai 'a Nomuka, 'oku 'i ai 'a e motu 'a 'Ene 'Afió ko Mango, pea mo e ki'i motu e Feitu'una ko Fonoi. Ko hono hokó ko Lulunga 'a ē 'oku taku ko ē ko Ha'afevá, 'oku ai 'a e motu ai 'e 7, 'a ia 'oku 'i ai 'a Fotuha'a, ko Ha'afeva, Kotu, Mātuku, Tungua, ko e kolo ia e 'Eiki Palēmiá. Kae pehē foki ki 'O'ua, pea ko u tui pea mo Tofua ko e kolo ia 'e 7. 'Oku ai pea mo e vahefonua 'e taha 'oku ui 'a e vāhenga ko iá ko e Vahe Kauvai Ha'anó, 'oku ai 'a e kolo ai 'e 4, ko Fākakai, kolo ia e Pule'angá. Pea ko e Vai ko Kakananá, Maka ko Fele'ungá mo e Maile-'a-Tevoló ko e tofi'a ia 'o Tapu Mana'ia ka ko e Tokoni Sea ia 'o e Fale Alea 'o Tongá pea mo e vāhenga ko Fonua Lahi 'oku fa'a me'a mai ki ai e Kovaná ko Fonua Lahi, 'a ē 'oku tau ko Vahe Foá 'oku 'i ai e kolo ai 'e 6. Ko 'Ulutolu, Fotua, Lotofoa, Ha'ateiho Si'i, Ha'a Fakahenga, pea mo Faleloa. 'Eiki Sea ko e vahe ko ení 'oku 'i ai 'a e Hou'eiki ai 'e toko 6, pea ko u tui hangehangē ko e 'uhinga ia 'oku ui ai ko Fonua Lahí. 'A ia ko Fakafanua, Tuita, Tu'iha'ateihó, Niukapu, Tu'ipelehake.

'Eiki Sea, ko e anga hono vahevahe 'o Tongá ni, 'oku 'i ai 'a Tonga 'eiki, Vava'u Lahi, Fungafonuá kae 'uma'ā e Ongu Niuá, pea toki hoko atu ai 'a Ha'apaiueu. Ko e taimi ko ē te u lave ai 'Eiki Sea ki he me'a 'oku ui ko e fiema'u vivili, pea toki mahino ai 'a e kehekehe ko ē ko ē 'a 'etau tu'u fakamotú. Ka te u toki fakahoko atu ia 'Eiki Sea, ka u 'oatu 'e au 'eku fakamālō ki he Sea 'o e Fale Aleá kae 'uma'ā 'a e Tokoni Seá, neongo na'e me'a ki ai 'a hoku tokoua ka 'oku ou toe fakamālō atu kiate kinaua he 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua eni 'Eiki Sea. 'Uluaki ko e motumotu ko ē tu'u 'a Ha'apai. Ua 'oku 'ikai fe'unga ia mo kinaua he 'oku hopo ia ki he taulanga pea 'oku 'i ai e fa'ahinga ha'aha'a ia 'o Fotuha'a mo e ngaahi feitu'u ko iá Mo'unga'one ka na'a na lava pē me'a ki ai ...

<008>

Taimi: 1556-1606

Veivosa Taka: ... pea 'oku ou tui ko e fakamālō ia ko u fakahoko ki he ongo Hou'eiki Nōpele 'oku mau, na'a mau, na'a ma muimui folau ai pea mo hoku tokoua ko eni mei 12. Sea hangē pē ko e me'á ko Ha'apai ko hono mālohinga 'a e tu'u fakataha pea ko hono mālohinga 'a e tu'u movetevete he ko e fekau'aki pē 'a e movetevete 'o tu'u fakataha 'oku fu'u fakatu'utāmaki 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e kongā hono hoko te u 'oatu 'a e kanotohí. 'I he peesi fā 'oku ko e kaveinga ia 'i he peesi tolu ka ko e peesi fā ka ko u fakahoko atu heni kaveinga ia peesi tolu talateu peesi nima ko e fakaikiiki e lipooti 'i he peesi valu ko e fekau'aki mo e ngaahi ngāue'anga lalahi ko u tui ko e peesi valu pē mo ia, fiema'u 'a e faka'ekonōmika 'oku 'i he peesi 10. Ko e fiema'u fakasosiale peesi 11. Ko e ngaahi fiema'u ko ē ko ē 'a e 'apiako pea ko e peesi 12 ia Minisitā. Ko e me'a fakapolitikale peesi 13 ko e ngaahi me'a makehe peesi 14. Pea ko e fakamatala fakamā'opo'opo 16 ia pea mo e ngaahi 'ata.

Sea ko 'eku malanga ke u fakahoko fakalukufua he 'ikai ke u toe to'o fakapeesi kae fiema'u ke toe vave ange 'a 'eku fakamatala. 'Eiki Sea te u tuku mavahe 'a Tonga 'Eiki he ko e ngaahi me'a kotoa pē ia 'oku 'osi 'i ai ia ka te u talanoa au 'Eiki Sea ki he me'a 'oku tau faitatau ai. Ko e kehekehe ko u tui te tau ki'i fetō'aki ai. Peseti pē 'e nima peseti 'e 95 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku tau faitatau ai. 'Eiki Sea ko Tonga 'Eiki 'oku kātoa ai 'a e ngaahi fiema'u. Ko 'Eua ko u puke fakataha mai 'a 'Eua fakataha mo Ha'apai 13, 12, Vava'u mo e Ongō Niua. 'Uluaki, 'oku 'i ai hono mala'e vakapuna. Ua, 'oku 'i ai honau uafu. Tolu 'oku 'i ai honau vaka. Kapau leva te u talanoa au ke 'ohake ai ia 'a Lulunga mo Mu'omu'a pea mo Kauvai 'o tuku ia ki ha tuliki pea ko u hanga au 'o fakataha'i 'a Pangai mo Foa 'oku 'i ai pē hona uafu 'oku 'i ai hona falemahaki 'oku 'i ai 'enau vaka. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e 'uhinga ia 'oku ou 'ohake kau hanga 'o 'ohake ai 'a Lulunga mo Mu'omu'a ko e taimi pē ko ē 'oku tau talanoa ai 'Eiki Sea ki he hala valitā 'oku 'unaloto pē 'a Mu'omu'a mo Lulunga ki ha uafu pea mo ha vaka. Mavahe mei he ngaahi ta'au ko eni pea mo Vahe Kauvai, mavahe mei he ngaahi feliuliuaiki e 'ea na'e hanga ai 'e Hāloti 'o maumau'i 'a e hala 'o Mu'omu'a 'a Nomuka kae pehē ki Kauvai kae pehē ki Lulunga mo Vahemotu takatakai. Sea kapau te u talanoa 'Eiki Sea he taimi ni kau talanoa ki he ki he hala uafu kau hanga 'o fakamatala fekau'aki 'etau fekaukau'aki. 'I Ha'apai 'oku 'i ai 'a Nomuka mo e ongo kolo 'e toko 3 Lulunga pea mo Mu'omu'a. Sea kapau te u sio ki Vava'u 'oku 'i ai 'a Ofu, Olo'ua mo Matamaka. Ko e fekaukau'aki eni 'a e 'ikai ke 'i ai 'a e uafú. 'E 'i ai 'a 'Eueiki mo 'Atatā na'e 'osi me'a mai ki ai 'Eiki Palēmia pea mo Tongatapu 5.

Ko e taimi ko ē ko ē te tau talanoa ai 'Eiki Sea ki he ngaahi fiema'u ke tau lava 'o tokangaekina he Pule'anga 'a e ngaahi me'a 'oku tau lava 'o fakahoko ko e uafu maumau 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a Ha'afeva 'oku 'i ai 'a 'Uiha 'oku 'i ai 'a Lotofoa 'oku 'i ai 'a Hā'ano 'oku 'i ai e uafu 'o Kauvai 'oku tu'u 'i Faleloa. 'Oku 'i ai 'a Olo'ua 'i Vava'u ko 'eku talanoa eni ki he ni'ihina na'e 'i ai honau uafu ka kuo maumau. Pea 'oku 'i ai 'a Niuafo'ou. Ko e anga ia 'etau tu'u 'Eiki Sea. Pea ko u tui ko hai ia te ne lava 'o fakahoko e ngaahi 'a e ngaahi maumau ko eni ke to'o ha toko ua pea ka tau ka talanoa ki he halá pea tumu'aki ai 'a e Hala Holopeká. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu 'oku te'eki

ke ‘osi ‘eku lipooti ka ‘oku ou vakai atu ki he Feitu'una kuo ke *signal* mai pea te u ngata hē ‘Eiki Sea ka u toki hoko atu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘aho kakato 'apongipongi pē Feitu'una. Hou’eiki tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea: Hou’eiki toloi e Falé ki he 10:00 'apongipongi.

Kelesi

(Fakahoko ai pē ia ‘e he ‘Eiki Sea Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>